

אור החיים וארץ השכינה

השכינה וארצה במשנת בעל 'אור החיים'

הרב בנימין יעקב רקובר

"כל נפש שהרגו האומות מישראל על קידוש שמו ית' – הקב"ה רושם מדמו צורת הנהרג ההוא במלבוש, ואותו ילבוש יום נקם בלבו... ולצד מה שעשו להצדיקים הללו, יחתם גזר דין לאומה רשעה... ישמעאלים" (אור החיים לויקרא ו, ב).

מבוא

דמותו המופלאה¹ של רבנו חיים בן עטר קשורה בקשר אמיץ לארץ ישראל בכלל, ולירושלים עיה"ק בפרט. זיקתו העמוקה לארץ ישראל באה לידי ביטוי במקומות רבים במסכת חייו ובכתביו. בעל 'אור החיים' לא הסתפק בדיבורים. האיש אשר אור משיח בו²

1. תלמידו, מרן החיד"א, כותב עליו: "מהר"ר חיים בן עטר – עיר וקדיש מק"ק סאלי, ובא לעה"ק ירושלים ת"י סוף שנת תק"ב. ואני הצעיר זכיתי והייתי בישיבתו הרמתה, ועיני ראו גדולת תורתו, עוקר הרי הרים, וקדושתו הפלא ופלא... וחכמתו ניכרת מספריו, אך זה אחד מעשרה מחכמתו ורוחב לבו וחורפתו הפלא ופלא, וחופף עליו כל היום סדר קדושה והבדלה מעניני העה"ז, ורבו עזוז נוראותיו" וכו' (שם הגדולים, לחיד"א, מערכת גדולים, אות ח, ס"ק מב. ויש להעיר על הביטוי "עיר וקדיש" שהשתמש בו החיד"א, שמרמז לשכינה, כמו שכתב בספר 'דגל מחנה אפרים', פרשת חיי שרה, ד"ה ויברך, עמוד כח במהדורת ירושלים תשנ"ה, ש"השכינה הנקראת 'עיר' על שם 'עיר וקדיש' וכו'). בספריו אנו מוצאים מספר ביטויים המעידים על כך, כגון: "ואם הייתי מספר גופא דעובדא של הפירוש הזה, ממש רוח הקדש הופיעה, ונתכווננו לו בהיסח הדעת בבית הכנסת אני ואחי הגדול" וכו' (חפץ ה' לשבת י ע"ב, ד"ה ותירץ הש"ס, דף כז ע"א במהדורת דעווא תרפ"ח), ועוד. וראה ראשון לציון למועד קטן ד; שם, אסתר ג, ח. ועיין עוד באור החיים לבראשית א, א. וראה עוד בשו"ת דברי חיים (מצאנז, חלק ב, י"ד, סימן קה), שנשאל אודות "מלמד אחד [ש]פגע בכבוד ה'אור החיים' ז"ל, ואמר שלא עשה ספרו ברוה"ק", וחשיב ש"בעל 'אור החיים' נשבג"מ בודאי חיבר ספרו ברוה"ק... ולכן המלמד המכחיש רו"ק של אוה"ח הוא אפיקורס... והמלמד הזה כפר בעיקר רוה"ק, וליעג על דברי הש"ס" וכו'.

2. ראה קול התור, פרק א, אות כג: "והרב הק' בעל 'אור החיים' היו בטוריא דמב"י כנודע" וכו'. וכך כותב

שילב את המעש והחזון, ועלה תוך סכנות עצומות אל ארץ החיים³, ולירושלים, שבה יסד את ישיבתו, ישיבת 'כנסת ישראל'⁴. מה המריץ אותו לפעולות אלו באותם הימים? מה עמד מאחוריהם? הבנתו המעמיקה כי ארץ ישראל – ארץ השכינה היא⁵. את הפסוק "וכי יגור אתך גר בארצכם לא תונו אותו"⁶, הוא מסביר בדרך רמז⁷ על השכינה, ש"עזבה מקומה

- עליו גם רבי גרשון מקיטוב במכתבו לגיסו – הבעש"ט (נדפס בספר 'יד אור החיים הקדוש ותולדותיו', עמוד נ, מהדורת ב"ב תשמ"א). בפירושו לדברים (טו, ז, ד"ה או ירצה עז"ה) הוא מסיים במלים: "משיח ה' שמו חיים", ומתכוון אל עצמו – ראה מרגליות הים לסנהדרין צח ע"ב אות יד
3. "נחלת ה' דא ארץ החיים, והכי קרא לה לארץ ישראל דאיהי ארץ החיים" (זוהר וירא, ח"א דף קטו ע"א); "זעקתי אליך ה' אמרתי אתה מחסי חלקי בארץ החיים" (תהלים קמב, ו) – קורא לארץ ישראל 'ארץ החיים'. ר' שמעון בן לקיש בש"ד אלעזר הקפר: מפני שמתי ארץ ישראל חיים תחלה לימות המשיח; ... 'חלקי בארץ החיים' – מתאוה אני לחזור לארץ ישראל" וכו' (ילקוט שמעוני, חלק ב, רמז תתפח). וראה בדברי המהר"ל, בדרך חיים, בהקדמה (עמוד יא, מהדורת לונדון תשכ"א): "והטעם שנקראת הארץ 'חיים', מפני כי יש בארץ מה שלא תמצא בכל היסודות, שהיא עומדת באמצע כל העולם, שהיא הנקודה האמצעית, ומפני שהארץ באמצע כל העולם, ואינו נוטה לאחד מן הקצות, אשר כל קצה הוא תכלית וסוף, שהרי היא קצה, ואלו הארץ שהיא באמצע, כמו נקודה בתוך העיגול, אין שייך בה קצה וסוף, לכך יש בה החיים, שהחיים הוא דבר שאין לו סוף וקצה, כי הקצה הוא המיתה" וכו'; וראה שם עוד בפרק ה, משנה ט, ד"ה גלות (עמוד רמה, שם); באר הגולה, באר ו, ד"ה אבל מה (עמוד קלא, מהדורת לונדון תשכ"א); נתיבות עולם, נתיב העבודה, פרק ה (עמוד פח, מהדורת לונדון תשכ"א); חדושי אגדות לכתובות קי ע"ב, ד"ה מתים (חלק א, עמוד קסד, במהדורת לונדון תש"ך), ולגיטין נז ע"א, ד"ה ודע (חלק ב, עמוד קיג, שם). וראה עוד כתובות קיא ע"א; ירושלמי, כלאיים, פרק ט, הלכה ג, וכתובות, פרק יב, הלכה ג; אבות דרבי נתן, פרק לד, אות י, ונוסחא ב, פרק מג, ד"ה שנים עשר נקראו; בראשית דבה, פרשה עד, אות א, ופרשה צו, אות ז; זוהר תזריע (ח"ג דף מה ע"ב); פסיקתא רבתי, פרשה א; מדרש תנאים לדברים לד, ה; מדרש תנחומא, מהדורת בובר, פרשת ויצא, אות כג; ילקוט שמעוני, חלק ב, רמז תתעד; ועיין עוד תרגום יונתן לירמיה יא, יט, וליחזקאל כו, כ; תוספות לסוטה ה ע"א, ד"ה כל אדם; רמב"ן לויקרא כה, ב; רד"ק לייחזקאל כו, כ; ארצות החיים, לרבי חיים פלאגי, הקדמה לשער א; שער החצר, לרבי דוד בן שמעון, סימנים קיט-קכט. ועיין גם באוצר נחמד, לכוזרי, מאמר ב, אות כג.
- וראה עוד רש"י לתהלים נו, יד: "באור החיים" – לשוב לארץ ישראל; ובשערי אורה, סוף שער ג' ד' (דף מ ע"ב, מהדורת וורשא תרמ"ג): "ארץ החיים שהיא אור החיים, וכן הוא אומר 'אתהלך לפני ה' בארצות החיים', ופסוק אחד אומר 'להתהלך לפני אלהים באור החיים'" וכו'.
4. עיין עוד להלן, בפרק ה
5. "שכינתא דאיהי ארץ החיים" וכו' (תיקוני זוהר, דף קמד ע"א). וראה בספר דגל מחנה אפרים, פרשת וישב, ד"ה או יאמר על דרך הנ"ל (עמוד מט, מהדורת ירושלים תשנ"ה), פרשת בהר, ד"ה ובכל (עמוד קסז, שם), וד"ה עוד ירמוז על (עמוד קסח, שם), ופרשת בחוקותי, ד"ה עוד ירמוז על דרך דאיתא בזוהר (עמוד קעב, שם). ועיין עוד בהרחבה להלן, הערה 106
6. ויקרא יט, לג
7. בד"ה עוד ירמוז

עליון, ובאה לגור בארץ; 'לא תונו אותו', שאין לך אונאה כאונאת השכינה", ומוסיף שהכוונה היא ל"ארץ הקדושה, כי שם מקום השכינה". ארץ ישראל מוגדרת בפי רבנו בהגדרה מיוחדת: ארץ השכינה. אך מהי המשמעות של המושג 'ארץ השכינה'? וכיצד בא הדבר לידי ביטוי? זאת עדיין לא נתבאר. ועל כך ננסה לעמוד במאמר זה.

השכינה

בשאלה, מהי השכינה: האם היא עצמותו ית', או אור נברא, נתחבטו גאונים וראשונים. בתשובת רב שרירא גאון⁸ נאמר: "הוי יודע כי שכינה בתלמידים ואור שוכן ביניהם, אותו האור נקרא: 'שכינה'. וכשקוראו 'ה'", לא באמתת הדברים, אלא חסורי מחסרא, כלומר שהוא שכינת ה', וקוראו 'ה'" וכו'. שכינת ה' איננה איפוא עצמותו ית', אלא רק גילוי, אורו. כך גם קובע רבנו סעדיה גאון בספרו 'אמונות ודעות'⁹: "ראיתי את ה' יושב על כסאו וכל צבא השמים עמד עליו מימינו ומשמאלו' (מלכים א' כב, יט) – אנו עונים, כי הדמות הזו ברואה, וכן הכסא והמושב הנשא ונושאו כולם נבראים, בראם הבורא מזוהר כדי שיתאמת לנביאו¹⁰ שהוא אשר נבא אותו... והיא נקראת 'כבוד ה'... ועליה מה שמתארים החכמים 'שכינה'¹¹. בעקבותיהם הולך גם הרמב"ם¹², ומבאר: "שכן" – ידוע כי ענין זאת

8. תשובות הגאונים, מהדורת ליק, תרכ"ד, סימן יח (מובא ב'אוצר הגאונים' לסוטה יא ע"א, חלק התשובות והפירושים, סימן כה; וראה שם הערה ד)
9. אמונות ודעות, מאמר ב, פרק י. וראה שם במאמר ב, פרק יב: "יש לה' זוהר, שהוא בורא אותו, ומגלהו לנביאים, כדי שיהא להם הוכחה, כי דברי הנבואה אשר ישמעו – מאת ה'. וכאשר רואה אותו אחד מהם, אומר: ראיתי כבוד ה', ויש שאף אומר: ראיתי את ה', כמשפט המלים הנסתרות" וכו'.
10. מן הראוי לציין, שגם הכוזרי (מאמר ד, אות ג) כותב, שמטרת התגלות כבוד ה' היא להוכיח כי המנבא הוא הקב"ה, אלא שלדעתו, הזקוק להוכחה איננו הנביא, אלא ההמון שאינו זוכה להתגלות זו: "אשר לבני העם... כל אלה (-"כבוד ושכינה ומלכות ואש וענן וצלם ותמונה ומראה הקשת וכדומה") היו להם לראיה כי ממנו ית' בא הדבור ליחידים ההם" וכו'.
11. על ההקבלה בין המושגים 'שכינה' ו'כבוד ה' – ראה בדברי רבנו בחיי לשמות (כד, טז, ד"ה מתוך הענן): "ומראה כבוד ה'" (בפסוק יז) – בלשון התורה נקרא 'כבוד ה', ובלשון חכמים 'שכינה' וכו'. וראה מדרש קהלת רבתי, פרשה ד, אות יד: "זירא כבוד ה'" – שרתה שכינה על ידיהם" וכו'; מדרש שוחר טוב, תהלים יז, ד"ה דבר אחר אני: "ללמדך, שאפילו רשעים, ואין בהם אלא זכות של צדקה בלבד, זוכין ומקבלין פני שכינה, שנאמר 'ונגלה כבוד ה'" וכו'; זוהר בראשית (ח"א דף כה ע"א): "כבוד ה'" – שכינתא ותתאה"; מצודת דוד ליחזקאל ט, ג, י, ד; תיקונים חדשים, לרמח"ל, תיקון ס"ט (עמוד קכו, מהדורת ירושלים תשי"ח). ועיין עוד בנועם אלימלך, פרשת מצורע, ד"ה זאת; דגל מחנה אפרים, פרשת כי תצא, ד"ה או; מאור עינים, פרשת ויקהל, ד"ה קחו; ושיחת מלאכי השרת, לרבי צדוק הכהן מלובלין, ליקוטים, ד"ה ובריש (דף לו ע"א, מהדורת לובלין תרפ"ז)
12. מורה נבוכים, חלק א, פרק כה

המלה הוא התמדת העומד במקום אחד... וכל מה שבא מזאת הפעולה מיוחס לה' ית', הוא בענין התמדת שכינתו – כלומר אורו הנברא – במקום, או התמדת ההשגחה בדבר אחד, כל מקום כפי ענינו¹³. ובמקום אחר¹⁴: "אונקלוס הגר... שם השתדלותו בסלוק ההגשמה... וכל מה שימצאהו מאלו השמות המורים על מין ממיני התנועה, ישים ענין התנועה – הגלות והראות אור נברא, כלומר: שכינה¹⁵ או השגחה¹⁶.

גם רבי יהודה הלוי סבור שה'שכינה' היא דבר נברא, שכן הוא כותב, כי "כבוד ה'", "מלכות ה'" ו"שכינה" – "אלה הם שמות בהם נציין את העצמים אשר הופיעו לעיני הנביאים, כמו עמוד ענן ואש אוכלת ועב וערפל ואש ונוגה", "אנו אומרים כי האור והניצוץ הם מעצם השמש, והדבר אינו כן, כי אם הגופים נפעלים בנוכחותם, ועל ידי זה הם מאירים. כך גם ה'כבוד' – ניצוץ אור אלוהי הוא, הפועל על עם האלוה בארץ האלוה"¹⁷. וכן: "אשר לצורות הרוחניות הנקראות 'כבוד ה'" – מצטיירות הן מן הגוף הדק הרוחני הנקרא 'רוח הקדש'¹⁸, ופעמים יקרא כבוד זה על דרך ההסתרה¹⁹: 'ה' וכו'²⁰. ובמקום אחר: "אשר לבני העם... אנשי הסגולה שבתוכם דבקים בו כל כך עד שראוהו באמצעות דבר שקראו לו כבוד ושכינה ומלכות ואש וענן וצלם ותמונה ומראה הקשת וכדומה... ולזה קראו 'כבוד ה'", ופעמים: 'ה'"²¹. ואמנם בסיום דבריו הוא מביא מחלוקת, האם 'כבוד ה'" הוא "גוף דק העושה רצון האלוה; גוף הלוּבש כל צורה אשר ירצה האלוה להראותה לנביא", או שמא "הוא כלל המלאכים והכלים הרוחניים: כסא ומרכבה ורקיע ואופנים וגלגלים וזולתם מבין העצמים הקיימים ועומדים"²², אולם לכל הדעות, זהו גשם נברא, ולא עצמותו ית'²³.

13. וראה עוד מורה נבוכים, חלק ג, פרק ז: 'כבוד ה' אינו ה', כמו שבארנו פעמים רבות"

14. מורה נבוכים, חלק א, פרק כז

15. וכן כתב הרמב"ם שם בפרק כח מחלק א: "ותחות כורסי יקריה' (תרגום אונקלוס לשמות כד, י)..."

16. ויחס ה'כסא' ל'יקריה', כלומר לשכינה, אשר היא אור נברא" וכו'; וכן בפרק עו (הדרך השני) מחלק זה

16. וכן כתב הרמב"ם במורה נבוכים, חלק א, פרק יט: "כבוד ה'" – האור הנברא אשר יקרא 'כבוד' בכל מקום" וכו'

17. כוזרי, מאמר ב, אות ח

18. ר"ל, שזה שאנו קורים 'רוח הקודש', הכוונה בזה, שיש גשם דק, כמו האויר או האש והענן, אשר הוא מלבוש להרוחניות השוכן בו. כמו שגוף בן אדם מלבוש לנשמתו, כן יש גוף יותר דק, מלבוש להצורות הנראות לנביאים. ולא כדעת החוקרים, שיאמרו כי הנביא לא יראה שום ענין רוחני בעיניו ממש, רק כך נדמה לו בציור השכלי, אבל נאותה לו דעת המקובלים, שהעין והשכל יחדיו ירגישו בצורות הרוחניות הנראה להם. ולזה נקרא רוח הקודש, שהוא רוח אוירי דק, בו יתלבש ענין קדושת הרוחניות... בכדי שיהיה אפשר להשיגו בחוש הראיה" וכו' (אוצר נחמד, שם)

19. ובתרגום אבן תבון: "על דרך העברה"

20. כוזרי, מאמר ב, אות ד

21. כוזרי, מאמר ד, אות ג

22. שם

23. כך גם משמע מלשון המכילתא (בא, מסכתא דפסחא, פרשה יד): "ויהי בעצם היום הזה יצאו כל

הרמב"ן, לכאורה, חולק על גישה זו, ואומר שהשכינה איננה דבר נברא, אלא זהו ה' ית': "וחס ושלום שיהיה הדבר הנקרא 'שכינה' או 'כבוד', נברא חוץ מהשם הנכבד יתברך, כאשר חשב הרב כאן ובפרקים רבים מספרו... ובדברי רבותינו דברים רבים יורו על שם ה'שכינה' שהוא האל יתברך" וכו'²⁴. וכך משמע גם מדברי התוספות במנחות²⁵, שמכנים את הקב"ה בשם 'שכינה'²⁶. אולם ייתכן שגם הרמב"ם אינו חולק על כך, שכן הוא כותב: 'כבוד ה'" – פעמים רוצים בו האור הנברא אשר ישכינהו ה' במקום להגדלה... ופעמים רוצים בו עצמו ית' ואמתתו" וכו'²⁷, ואם כן גם הוא מודה שלפעמים גם עצמותו ית' מכונה בשם 'כבוד ה'".

- צבאות ה" וגו' (שמות יב, מא) – אלו צבאות מלאכי השרת, וכן אתה מוצא כל זמן שישראל משועבדין, כביכול שכינה עמהם" וכו', ואם כן ישנה השוואה בין ה'שכינה' לבין 'מלאכי השרת'. וראה גם בגבורות ה', למהר"ל, פרק כג, ד"ה וירא (עמוד צח, מהדורת לונדון תשי"ד): "וירא מלאך ה'" – ד' יוחנן אמר זה מיכאל, ור' חנינא אמר זה גבריאל. טעם מחלוקת החכמים, כי מפני שאמר אח"כ 'וירא ה' כי סר לראות', שמזה מוכיח שהיתה שם השכינה" וכו'. ועיין עוד זוהר נח (ח"א דף סז ע"א); שו"ת יכין ובעז, חלק א, סימן קלד, ד"ה ואחר שנתבאר לנו (דף ג ע"א, מהדורת ליורנו תקמ"ב)
24. רמב"ן לבראשית מו, א. ועיין עוד בדברי הרמב"ן לשמות כג, טז, בפתיחה לפרשת תרומה, ובפירושו לדברים יב, ה; וכן בספר העקרים, מאמר ב, פרק כט, ובשורשים שם; ובסולם בית אל, ליעב"ץ, ד"ה עכשיו (דף ז ע"ב, מהדורת לעמבערג תרס"ד). וראה מה שכתב בזה בספר לשם שבו ואחלמה, לרבי שלמה עליאשאוו, דרושי עולם התוהו, חלק א, דרוש ה, סימן ז, אות ד (דף נד ע"א, מהדורת פיעטרקוב תרע"ב)
25. תוספות, מנחות קט ע"ב, ד"ה נזדמן לי, בשם הירושלמי, יומא, פרק ה, סוף הלכה ב. ועיין עוד בתוספות ישנים ליומא ד ע"ב, ד"ה הא
26. הירושלמי שם שואל, כיצד ייתכן ששמעון הצדיק ראה בבית קודש הקודשים זקן לבוש לבנים? הרי כתוב: "וכל אדם לא יהיה באהל מועד בבאו לכפר בקדש עד צאתו" (ויקרא טז, יז), והמלה "כל" באה לרבות אפילו מלאכים, שעליהם נאמר: "ודמות פניהם פני אדם" (יחזקאל א, י); והוא עונה: "אני אומר – הקב"ה היה". ואילו כאשר התוספות מביאים את דברי הירושלמי, הם אומרים שהתשובה היתה: "שמה שכינה היתה", ואם כן הם משווים בין הקב"ה לשכינה. וראה ברמב"ן לשמות כח, לה, שמביא את דברי הירושלמי
27. מורה נבוכים, חלק א, פרק סד. וראה בשו"ת בנין ציון, לרבי יעקב יוקב עטלינגר, סימן ג, ד"ה אמנם, שכתב ש"נאמר שם 'שכינה' על ב' בחינות, על כבוד ה', מקור הקדושה, ועל אור הנאצל, השפעת הקדושה" וכו'. וראה עוד בספר קומץ המנחה, לרבי צדוק הכהן מלובלין, חלק א, אות ו, ש"התפשטות מדותיו, והוא הנקרא ברז"ל 'שכינה'". ועיין עוד בספרו שיחת מלאכי השרת, ליקוטים (תנחומא ס"פ משפטים), ד"ה והוא (דף לו ע"ב, מהדורת לובלין תרפ"ז), ש"השכינה רמוז בכל מקום על שכונת השי"ת אצל הנבראים, ומחיים ומקיימם, וכל מקום שיש ראיית והשגת מלאך, הוא ג"כ ראיית השי"ת השוכן בקרבן, כי אין לו שום כח ורצון עצמו כלל" וכו'. אולם בהמשך דבריו שם, ליקוטים (זוה"ק ויקרא ב, ב), ד"ה ונראה (דף מ ע"א, שם), כתב: "ונראה כי לפעמים בהשגת המלאכים משיגים עצם הכבוד המלוּבש בהם, והוא רק כמו מלך הלבוש בבגדיו, ולכן נקרא כמה פעמים בתנ"ך המלאך על שם השי"ת, וידבר הוא והמדברים לפניו כדבורם עם השי"ת, ואותן ששמן כשם רבן, היינו כי בהתגלותם

ארץ ישראל - ארץ השכינה

כאשר נשאל ה'נודע ביהודה'²⁸ מה היא ה'שכינה', הוא הביא תחילה את דברי הרמב"ם²⁹, האומר שהכוונה היא "להתמדת שכינתו או השגחתו", ולאחר מכן הוסיף ואמר: "עד כאן דברי רבינו הגדול, ומכאן ואילך דברי תלמיד קטן כמוני. ואני לוקח מתוך דברי רבינו הגדול, שנתן ב' פירושים לשכינה: אור נברא או ההשגחה, ואני אומר - שניהם הם דבר אחד, והשגחת הבורא יתברך אינה דבר שאין בה ממש, אבל ההשגחה עצמה, ממילא נאצל ממנה אור הגדול, וההשגחה היא שקראו רז"ל: שכינה" וכו'³⁰. לפי זה, השכינה וההשגחה - חד הוא. וכך גם כותב בעל ה'תפארת ישראל'³¹: "כבוד השגחת הקב"ה בעולמו נקרא 'שכינה', כי שם משכן כבודו" וכו'. ואם הדברים אמורים באופן כללי לגבי השכינה, הרי הם באים לידי ביטוי במיוחד בארץ ישראל, ארץ השכינה. ארץ ישראל היא הארץ היחידה המושגחת ישירות על ידי הקב"ה; "ארץ אשר ה' אלהיך דרש אתה, תמיד עיני ה' אלהיך בה מרשית השנה ועד אחרית שנה"³², כפי שמבאר זאת הזוהר³³: "אתמר, דקודשא בריך הוא פליג כל עמין וארעאן לממנן שליחן³⁴, וארעא דישראל לא שליט בה מלאכא ולא ממנא אחרא אלא איהו בלחודוי, בגין כך אעיל לעמא דלא שליט בהו אחרא³⁵ לארעא דלא שליט

- נגלה שם רבן באמת עמהן... ונגלה עצם השכינה בו" וכו'. ועיין עוד בהרחבה לגבי מחלוקת הרמב"ם והרמב"ן בספר מעשה נסים, לרבי נסים כצ'ור, חלק ג, ערך שכינה (דף קל, במהדורת ירושלים תשל"ה)
28. שו"ת נודע ביהודה, מהדורה תניינא, חלק או"ח, סימן קז (עמוד רמה, במהדורת מכון ירושלים תש"נ). וראה עוד בשו"ת רב פעלים (לרבי יוסף חיים), חלק א, או"ח, סימן א, וסוד ישרים, סימן א, ד"ה ומה שיש; חלק ב, סוד ישרים, סימן ה, ד"ה ובכתבי (דף קכד, מהדורת ירושלים תרס"ג)
29. מורה נבוכים, חלק א, פרק כה
30. ראה בספר פרדס יוסף, לר' יוסף פאצאנאווסקי, בראשית מו, א (ויגש, אות כו). ועיין עוד באברבנאל למורה נבוכים (חלק א, פרק כה, ד"ה ולפי זאת ההשאלה), שמחלק בין שכינה להשגחה, ואומר ש'שכינה' היא "אור נברא מוחש", ואלו ה'השגחה' "אינה דבר גשמי"
31. תפארת ישראל לסנהדרין, פרק ו, משנה ה, אות מג. וראה בדברי רבי יוסף שאול הלוי נאטאנזאהן בספרו דברי שאול על התורה, פרשת ויצא, ד"ה אכן (דף כז ע"א במהדורת לעמבערג תרל"ה), ובשו"ת שואל ומשיב, מהדורה תליתאה, חלק ג, סימן נא, ד"ה והנה בתפלה (דף מא ע"ב). ועיין עוד בשו"ת מהרי"ט צהלון, סימן פה
32. דברים יא, יב
33. זוהר וירא (ח"א דף קח ע"ב)
34. "ז' תחומי ארעא לעילא - כל חד וחד מתפרשן לעשר, ואינון מתפלגאן לע' ממנן דממנן על שבעין עמין" (זוהר וארא, ח"ב דף ל ע"ב)
35. "כביכול איני מעמיד ואיני משליט עליכם אחרים אלא אני" (מכילתא, יתרו, מסכתא דבחדש, פרשה ב); "ואין עמו אל נכר" (דברים לב, יב) - שלא תהא רשות לאחד משרי האומות לבוא ולשלוט בכם, כענין שנאמר: 'ואני יוצא והנה שר יון בא' (דניאל י, כ), 'ושר מלכות פרס עמד לנגד' (שם, יג), 'אבל אגיד לך את הרשום בכתב אמת' (שם, כא) (ספרי, האזינו, פסקא שטו); "אין מזל לישראל" (שבת

בה אחרא³⁶. והדברים רמוזים כבר בגמרא בתענית³⁷: "א"י משקה אותה הקב"ה בעצמו, וכל העולם כולו ע"י שליח, שנאמר: 'הנותן מטר על פני ארץ ושולח מים על פני חוצות'³⁸ וכו'.

הרמב"ן מרחיב על כך את דיבורו במקומות רבים בפירושו לתורה³⁹, ולסיכום שיטתו

קנו ע"א); "כשם שאין בעל הבית משגיח לא על משפלות של זבל, ולא על משפלות של תבן, ולא על הקש, ולא על המוץ, למה, שאין נחשבין לכלום, כך אין הקב"ה משגיח על אומות העולם, למה, שאינן כלום, שנא' 'כל הגוים כאין נגדו' וגו', ועל מי הוא משגיח, על ישראל" וכו' (שיר השירים רבה, פרשה ז, אות ז). ועיין עוד במדרש תנאים לדברים לב, ט, ויב; מדרש תנחומא, האזינו, אות ו; פרקי דרבי אליעזר, פרק כד; רש"י לברכות יז ע"א, ד"ה בפמליא; רמב"ן לבראשית טו, יח, לשמות יט, ה, ולדברים לב, יב; אבן עזרא לשמות כ, א (עמוד קלב, מהדורת מוסד הרב קוק תשל"ו), לשמות לג, כא, ולדברים ד, יט; רד"ק להושע יב, ד; רבנו בחיי לבראשית יא, ט, ולדברים לא, טז; פרושי ההגדות לרשב"א, ברכות ו ע"ב; שו"ת הרשב"א, חלק א, סימן יט; ספר החינוך, מצוה שנו; מנורת המאור, נר ג, כלל ד, חלק ה, פרק א (סימן קמג); שערי אורה, שער ג' ד' (דף לג ע"ב, מהדורת וורשא תרמ"ג), ושערי ח' (דף מח ע"ב, שם); שפת אמת, לר"מ חאגיז, דף כז ע"ב (מהדורת ווילנא תרל"ו); מאור ושמש לדברים ד, יט, ד"ה א"י ופן תשא. ועיין עוד בספר העקרים, מאמר ג, פרק יח; שו"ת זכרון יהודה (בן הרא"ש), סימן צא, ד"ה פרק (דף מד ע"ב, מהדורת ברלין תר"ו)

36. "אמרו שהקב"ה חלק את כל העמים והארצות לממונים שליחים, וארץ ישראל אין מלאך שולט בה, ולא ממונה אחר, אלא הקב"ה לבדו. ומשום זה הביא את העם שאין אחר שולט עליו חוץ מהקב"ה אל הארץ שאין אחר שולט עליה חוץ מהקב"ה" וכו' (פירוש הסולם שם, סימן רפט). וראה מדרש תנחומא, ראה, אות ח: "חביבה ארץ ישראל, שבחד בה הקב"ה. אתה מוצא, כשברא העולם, חלק הארצות לשרי האומות, ובהר בארץ ישראל. מניין? שכן משה אמר: 'בהנחל עליון גוים' (דברים לב, ח) וכו'. דרשות הר"ן, דרוש ד, ד"ה אמנם (עמוד נד, מהדורת ירושלים תשל"ז); בית אלהים, למבי"ט, שער התפילה, פרק ה; רבנו בחיי לשמות ה, ב, ולדברים לא, טז; הפלאה לכתובות קי ע"ב, ד"ה שם בגמרא שכל; שו"ת אבני נזר, יו"ד, חלק ב, סימן תנד, ס"ק יד, לג-לה, וסימן תנו, ס"ק ח (נדפס גם בחלק חו"מ, סימן צה); שו"ת קול בן לוי דף פא ע"ב (מהדורת קושטנדיה, תפ"ז); נועם אלימלך, ליקוטי שושנה, ד"ה אשרי יושבי (עמוד תקסד, מהדורת ירושלים תשל"ח); שער החצר, לרבי דוד בן שמעון, סימן רפז. רסיסי לילה, לרבי צדוק הכהן מלובלין, קונטרס דברי חלומות, אות יא (דף צג ע"א, מהדורת ניו יארק תשי"ג)

37. תענית י ע"א. וראה בפירושי ההגדות לרשב"א, שם (והובאו דבריו גם במהרש"א שם, ד"ה א"י. וראה בספר שבילי האמונה, לרבי מאיר אלדבי, נתיב ה, ד"ה עוד גרסינן שם פרק כיצד (דף פד ע"א, מהדורת וורשא תרמ"ז), שציטט זאת בלא להזכיר את הרשב"א). ועיין עוד בפירוש ספרי דבי רב לספרי, ואתחנן, פסקא כט, ד"ה ולמדנו (עמוד סה, מהדורת ירושלים תש"ן)

38. איוב ה, י. וראה בדברי רבנו בחיי לדברים יא, יב: "'ארץ אשר ה' אלהיך דורש אותה תמיד'... בודאי כל הארצות הוא דורש, אבל הענין, כי עקר הדרישה וההשגחה שם, ומשם מתפשטת לשאר הארצות... ובא הכתוב ללמדנו, שאין ארץ ישראל נתונה תחת ממשלת הכוכבים והמזלות כשאר הארצות, ואינה נמסרת לדרישת אלהי מעלה כשאר האקלימיין, אבל הקב"ה בעצמו ובכבודו דורש אותה תמיד, לא מנה עליה משאר הכחות שוטר ומושל" וכו'. ועיין עוד ספרי, עקב, פסקא מ; רמב"ן לדברים יא, י

39. בראשית כד, ג, ד"ה אלהי; בראשית כו, ה, ד"ה וישמור; בראשית כח, כא, ד"ה והיה; שמות יט, ה, ד"ה

נביא את דבריו בדרשתו לראש השנה⁴⁰: "ומהו הענין הזה 'ארץ ה'?"⁴¹ וכי אין העולם כולו ארץ ה', הכל ברא והכל יצר והכל שלו? יסוד הדבר הזה בפסוק שאמר: 'בהנחל עליון גוים בהפרידו בני אדם יצב גבולות עמים למספר בני ישראל כי חלק ה' עמו' וגו'⁴². והענין, כי השם ברא שמים וארץ, ושם כח התחתונים בעליונים, ונתן על כל עם ועם בארצותם לגוייהם כוכב ומזל ידוע, כאשר נודע בחכמת האצטגנינות, וזהו שנאמר: 'אשר חלק ה' אלהיך אתם לכל העמים'⁴³, אשר חלק לכלם מזלות בשמים, וגבוהים עליהם⁴⁴ מלאכי עליון, נתנם להיותם שרים עליהם, כענין שכת': 'ושר מלכות פרס עומד לנגדי'⁴⁵, וכת': 'והנה שר יון בא'⁴⁶, ונקראין מלכים דכת': 'ואני נותרתי שם אצל מלכי פרס'⁴⁷, והשם הנכבד הוא אלהי האלהים ואדוני האדונים לכל העולם. אבל ארץ ישראל, אמצעות הישוב⁴⁸, היא נחלת ה'⁴⁹ המיוחדת לשמו, לא נתן עליה מן המלאכים קצין, שוטר ומושל, בהנחילו

וטעם ושמרתם; שמות כ, ג, ד"ה לא יהיה; ויקרא יח, כה, ד"ה ותטמא; במדבר יא, טז, ד"ה אספה; במדבר יד, ט, ד"ה וטעם אך בה; במדבר כג, כג, ד"ה כי; דברים ד, טו, ד"ה ונשמרתם; דברים ד, כח, ד"ה ועבדתם; דברים ט, כח, ד"ה מבלי; דברים י, כא, ד"ה וטעם הוא תהלתך; דברים יא, יח, ד"ה ושמתם; דברים יז, ב, ד"ה כי ימצא; דברים יח, ט, ד"ה לא תלמד; דברים לא, טז, ד"ה אלהי; דברים לב, יב, ד"ה ה' בך, וד"ה ואין עמו

40. נדפס בכתבי רבינו משה בן נחמן, חלק א, עמודים רמט-רנא (מהדורת שעוועל, ירושלים תשכ"ג)

41. הושע ט, ג

42. דברים לב, ח-ט

43. דברים ד, יט

44. ראה מורה נבוכים, חלק ב, פרקים ד, יא; ספר העקרים, מאמר ב, פרק יא

45. דניאל י, יג

46. דניאל י, כ

47. דניאל י, יג

48. "ארץ ישראל יושבת באמצעיתו של עולם, וירושלים באמצעיתה של א"י, ובית המקדש באמצע ירושלים" וכו' (מדרש תנחומא, קדושים, אות י). וראה סנהדרין לז ע"א; זוהר תרומה (ח"ב דף קנז ע"א); אבן עזרא לדברים לב, יג; רמב"ן לויקרא יח, כה; רד"ק לישעיהו מט, יב, וליחזקאל לח, יב; כוזרי, מאמר א, אות צה, ומאמר ב, אות כ; רשב"ם לבבא בתרא עד ע"א, ד"ה היכא; מהר"ל בתפארת ישראל, פרק כב (עמוד סח, מהדורת לונדון תשט"ו), ופרק ע, ד"ה בפרק קמא (עמוד ריז, שם), גבורות ה', הקדמה שלישית, ד"ה לך ה' (עמוד יט, מהדורת לונדון תשי"ד), באר הגולה, באר ד, ד"ה בפרק קמא (עמוד סז, מהדורת לונדון תשכ"ד), ובאר ו, ד"ה אמר על (עמוד קל, שם), וד"ה אבל מה (עמוד קלא, שם), דרך חיים, פרק ו, משנה ז, ד"ה ובאולי (עמוד רצו, מהדורת לונדון תשכ"א), נתיבות עולם, נתיב העבודה, פרק ה, ד"ה משלימות (עמוד פח, מהדורת לונדון תשכ"א), וחדושי אגדות לשבת לב ע"ב, ד"ה בעון גלוי עריות (חלק א, עמוד כה, מהדורת לונדון תש"ך). ועיין עוד יומא נד ע"ב; פסיקתא רבתי, פרשה י; בתי מדרשות (לא"י ורטהימר), סדר רבה דבראשית, אות ו (חלק א, עמוד כג, מהדורת ירושלים תשמ"מ), והערה כט, שם; אבן עזרא לבראשית א, ב, לשמות ח, יח, ולאויב כו, ז; רמב"ן לאיוב כו, ז; רד"ק לישעיהו ח, כג, וליחזקאל טו, ד; תוספות לראש השנה כג ע"ב, ד"ה כמה; רמב"ם, הלכות יסודי התורה, פרק ג, הלכה ד; ספר החינוך, מצוה צה; רבנו בחיי לבראשית יד, ה, לשמות א, ב, וכה,

אותה לעמו המיוחד שמו, זרע אהביו⁵⁰. וזהו שנאמר: 'והייתם לי סגולה מכל העמים כי לי כל הארץ'⁵¹, וכת': 'והייתם לי לעם ואנכי אהיה לכם לאלהים'⁵², לא שתהיו אתם לאלהים אחרים כלל. והנה קדש העם היושב בארצו בקדושת אסור העריות וברובי המצות להיותם לשמו, ולכך אמר: 'ושמרתם את כל חוקותי ואת כל משפטי ועשיתם אותם ולא תקיא הארץ אתכם'⁵³, וכת': 'ואומר לכם אתם תירשו את אדמתם ואני אתננה לכם לרשת אותה... אני ה' אלהיכם אשר הבדלתי אתכם מן העמים'⁵⁴ – אמר כי הבדיל אותנו מן העמים אשר נתן עליהם שרים ואלהים אחרים, בתתו לנו הארץ הזאת, שיהיה הוא ית' לנו לאלהים, ונהיה מיוחדים לשמו בה⁵⁵. והנה הארץ, שהיא נחלת השם הנכבד, תקיא כל מטמא אותה, ולא תסבול עובדי עבודה זרה⁵⁶ ומגלים עריות⁵⁷. והנה בחוצה לארץ, אע"פ שהכל לשם הנכבד, אין הטהרה בה שלימה⁵⁸, בעבור המשרתים עליה, והעמים תועים

לח, ולדברים יז, יד; כד הקמח, ערך לולב; שו"ת התשב"ץ, חלק ג, סימן ריו; ספר חרדים, בהקדמה (עמוד ד, מהדורת ירושלים תשמ"א); מהר"ל בנצח ישראל, פרק ה, ד"ה אמנם (עמוד כה, מהדורת לונדון תשי"ז), גבורות ה', פרק ט, ד"ה עוד שם- (עמוד נב, מהדורת לונדון תשי"ד), דרך חיים, פרק ה, משנה כ, ד"ה ואמר אח"כ (עמוד רע, מהדורת לונדון תשכ"א), חדושי אגדות לראש השנה כג ע"א, ד"ה הקשו (חלק א, עמוד קכה, מהדורת לונדון תש"ך), ולגיטין נה ע"ב, ד"ה אמנם (עמוד ק, מהדורת לונדון תש"ך), וגור אריה לבראשית ב, ז, אות כ; שערי אורה, שער ה (דף נ ע"א, מהדורת וורשא תרמ"ג); אוצר נחמד (על הכוזרי), מאמר ב, אות יט; דגל מחנה אפרים, פרשת ואתחנן, ד"ה ואתחנן (עמוד רח, מהדורת ירושלים תשנ"ה); ספר מאור עינים, פרשת ואתחנן, ד"ה והנה שורש (עמוד קצ, מהדורת ירושלים תשכ"ח), וד"ה ולהבינך (עמוד קצג, שם)

49. "נחלת ה" דא ארץ החיים, והכי קרא לה לארץ ישראל, דאיהי ארץ החיים, דוד מלכא (קרא ליה) 'נחלת ה', דכתוב: 'כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' (שמואל א', כו, יט) 'וכו' (זוהר וירא, ח"א דף קטו ע"א)

50. ראה עוד נחלת אבות, לאברבנאל, אבות, פרק ה, משנה ט

51. שמות יט, ה

52. יחזקאל לו, כח

53. ויקרא כ, כב. ושם: "אתכם הארץ". וראה להלן הערה 65, שגם בספרא יש נוסחאות הגורסות בפסוק "הארץ אתכם", ויש להיפך. ועיין שם, ליד ציון הערה 66, שהרמב"ן עצמו מביא בשם הספרא את הגרסא: "אתכם הארץ"

54. ויקרא כ, כד

55. ראה פני יהושע לכתובות קיא ע"א. ועיין עוד שער החצר, לרבי דוד בן שמעון, סימן קנה

56. ראה רמב"ן לבמדבר לה, לג, ולדברים יז, ב

57. בביאורו לתורה (ויקרא יח, כה) מסביר הרמב"ן, שהתורה החמירה דווקא בעריות, מכיוון שזה "הפך המקום". וראה אבן עזרא לדברים לא, טז; דרך חיים, למהר"ל, פרק ה, משנה ט, ד"ה גלות (עמוד רמו, מהדורת לונדון תשכ"א); חדושי אגדות למהר"ל, שבת לג ע"א (חלק א, עמוד כה, מהדורת לונדון תש"ך); שער החצר, לרבי דוד בן שמעון, סימן קמג

58. ראה כתובות קיא ע"א, וחדושי אגדות למהרש"א שם, ד"ה אנת. ועיין עוד משנה מקוואות פרק ה, משנה א; תוספתא, עבודה זרה, פרק ה, הלכה ב

אחרי שריהם לעבוד גם אותם⁵⁹... וזה טעם: 'זונה אחרי אלהי נכר הארץ'⁶⁰, כי האלהות נכרים בארץ השם ובנחלתו⁶¹. וזהו שני⁶² כי 'לא ידעו את משפט אלהי הארץ וישלח בם את האריות והגם ממיתים אותם כאשר אינם יודעים את משפט אלהי הארץ'⁶³, הנה הכותים לא היו ענושים בארצם בעבדם את אלהיהם לשלח בהם את האריות, ובבואם בארץ ה' ועשו שם כמעשיהם הראשונים, שלח בהם האריות הממיתים אותם⁶⁴. וכך שנו בספרא⁶⁵: "ולא תקיא אתכם הארץ" וכו'⁶⁶ - ארץ ישראל אינה כשאר ארצות, אינה מקיימת עוברי עבירה⁶⁷. ובספרי⁶⁸: "ואין עמו אל נכר"⁶⁹ - שלא תהא רשות לאחד

59. ראה רמב"ם, הלכות עבודה זרה, פרק א, הלכה א; רמב"ן שמות כ, ג
60. דברים לא, טז; וראה בפירוש הרמב"ן שם
61. אבן עזרא לפסוק זה כותב: "אחרי אלהי נכר הארץ" - ידענו כי השם אחד, והשנוי יבוא מהמקבלים, והשם לא ישנה מעשיו, כי כולם הם בחכמה. ומעבודת השם, לשמור כח הקבול כפי המקום, על כן כתוב: 'את משפט אלהי הארץ' (מלכים ב' יז, כו), על כן אמר יעקב: 'הסירו את אלהי הנכר' (בראשית לה, ב) "וכו"
62. מלכים ב' יז, כו, ועיין מצודת דוד שם. וראה רמב"ן לבראשית כד, ג; רבנו בחיי לבראשית כד, ב; חדושי אגדות למהרש"א, סוטה לג ע"ב. ועיין עוד ברמב"ן לבראשית כח, כא, ולויקרא כה, כד; רד"ק ליחזקאל יז, ה; ספר העקרים, מאמר א, פרק יד
63. "כי הגוים ידברו בה' אלהי ישראל לאמר עליו כאלהי גויי הארצות, וכענין שנאמר: 'ועתה אשוב להלחם עם שר פרס' (דניאל י, כ), וכבר הזכרתי מן הענין הזה" (רמב"ן לדברים ט, כח)
64. ראה אדרת אליהו, לגר"א, דברים לב, ט; ומה שכתב בזה בשו"ת ציץ אליעזר, לר' אליעזר יהודה וולדינברג, חלק טז, סוף סימן ס (עמוד קנט). ועיין במה שכתב היעב"ץ בספרו 'מור וקציעה' (או"ח, סימן רכד). וראה עוד רד"ק להושע ט, ג; מהרש"א, חידושי אגדות לכתובות קיא ע"א, ד"ה אפילו שפחה; שו"ת מהרי"ט צהלוך, סימן פה; אם הבנים שמחה פרק ג, אות כט
65. ספרא, קדושים, פרק יב, הלכה יד: "ולא תקיא אתכם הארץ בטמאכם אותה" וגו' - ארץ ישראל אינה כשאר כל הארץ, אינה מקיימת בעלי עוברי עבירות. משלו המשל: למה הדבר דומה? לבן מלכים שהאכילוהו דבר שאינו עומד במעיו, אלא מקיאו, כך ארץ ישראל אינה מקיימת עוברי עבירות. לכך נאמר: 'ולא תקיא אתכם הארץ בטמאכם אותה כאשר קאה את הגוי אשר לפניכם'. כך הגרסה ברוב הדפוסים. ובספרא עם פירוש רבנו הלל הגרסא: "הארץ אתכם", ועיין שם בחלופי גרסאות שלא העיר דבר. ועיין עוד למעלה, הערה 53. וראה גם ילקוט שמעוני, חלק א, רמז תרכו
66. ויקרא יח, כח. ועיין למעלה, הערה 53
67. ראה עוד רמב"ן לבראשית א, א, ד"ה בראשית, לבראשית יט, ה, לויקרא יח, כה, ולבמדבר לה, לג; פירוש 'הכותב' על עין יעקב, שבת פח ע"א, בשם הרשב"א; ספר יראים, סימן שטו (פו), ותועפות ראם שם, ס"ק א; כל בו, סימן קכו; שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, מהדורת בלאך, סימן יד (ברלין תרנ"א); רבינו בחיי לבראשית יט, כט; אורחות חיים, חלק ב, סימן עג (עמוד 612, במהדורת ברלין תרס"א); ספר חרדים, פרק נט; גבורות ה', למהר"ל, פרק ת, ד"ה אמנם (עמוד מו, מהדורת לונדון תשי"ד); שו"ת מהר"ם מינץ, סימן עט; של"ה, שער האותיות, קדושת המקום (דף עה ע"ב, ד"צ ירושלים תשכ"ג); חכמת אדם, שערי צדק, שער משפטי הארץ, פרק יא, סעיפים ב-ג; מלאכת שלמה, דרוש למעלת א"י (דף קיב ע"א, מהדורת שאלוניקו); שו"ת אבני נזר, יו"ד, חלק ב, סימן תנד, ס"ק כז, לד-לה, סב (אות ב); פירוש תוספות בן יחיאל לתנא דבי אליהו רבה, פרק א, ס"ק א. ועיין עוד ילקוט שמעוני, חלק ב,

משרי אומות העולם לבוא ולשלוט בכם, כענין שנאמר: "ואני יוצא והנה שר יון בא" וגו'⁷⁰. וזהו מאמרם של רבותינו⁷¹: 'כל הדר בחוצה לארץ דומה כמי שאין לו אלוה... כל

רמז ז; שו"ת אבני נזר, יו"ד, חלק ב, סימן תנד, ס"ק לט; הפלאה לכתובות קי ע"ב, ד"ה תוס' ד"ה הוא אומר

68. ספרי, האזינו, פסקא שטו. ועיין גם במדרש תנאים לדברים לב, יב; וזהו האזינו (ח"ג דף רצח ע"ב); רמב"ן לדברים לב, יב

69. דברים לב, יב

70. דניאל י, כ

71. כתובות קי ע"ב: "ת"ר, לעולם ידור אדם בא"י אפי' בעיר שרובה עובדי כוכבים ואל ידור בחו"ל ואפילו

בעיר שרובה ישראל, שכל הדר בארץ ישראל דומה כמי שיש לו אלוה, וכל הדר בחוצה לארץ דומה כמי שאין לו אלוה, שנאמר: 'לתת לכם את ארץ כנען להיות לכם לאלהים' (ויקרא כה, לח). וכי כל שאינו דר בארץ אין לו אלוה? אלא לומר לך: כל הדר בחו"ל כאילו עובד עבודת כוכבים. וכן בדוד הוא אומר: 'כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר לך עבוד אלהים אחרים'. וכי מי אמר לו לדוד 'לך עבוד אלהים אחרים?' אלא לומר לך: כל הדר בחו"ל כאילו עובד עבודת כוכבים"; וראה בשו"ת חוות יאיר, סימן רי, ד"ה והנני (עמוד תקצה, מהדורת קוטס תשנ"ז), שגרס: "כאלו עובד עבודה זרה בטהרה" (וראה בהערות שם, שייתכן שהיתה לו גרסא אחרת בגמרא), וראה גם בהפלאה שם, ובפתח עינים, לחיד"א, שם. וראה עוד ספרא, בהר, פרשתא ה, הלכה ד; אבות דרבי נתן, פרק כו, אות ב; ילקוט שמעוני, חלק א, רמז תרסו, וחלק ב, רמז קלט; מלך שלם, חלק ב, חידושים לכתובות (דף לט ע"ב במהדורת שאלוניקי), בשם הילקוט; כוזרי, מאמר ב, אות כב; רמב"ם, הלכות מלכים, פרק ה, הלכה יב; רמב"ן לבראשית כד, ג, ד"ה אלהי, וכח, כא, ד"ה והיה, לויקרא יח, כה, ד"ה ותטמא הארץ, ולדברים ד, כח, ד"ה ועבדתם, ויז, ב, ד"ה כי, ובהוספות לספר המצוות, מצוה ד; דרשות הר"ן, דרוש ד, ד"ה אמנם צריך (עמוד נד, מהדורת ירושלים תשל"ז); שו"ת הרשב"א, חלק א, סימן קלד; בעלי התוספות על התורה, פרשת בהר, ד"ה לתת; פירוש הרא"ש על התורה, פרשת בהר, ד"ה לתת; כל בו, סימן קכו; ספר חרדים, פרק נט (ועיין שם גם בפרק סו, אות פ); ספר תשב"ץ, לרבי שמשון ב"ר צדוק, סימן תקסב; שו"ת מהרי"ט צהלון, סימן פה; דרך חיים, למהר"ל, פרק ה, משנה ט, ד"ה גלות (עמוד רמה, מהדורת לונדון תשכ"א); אור חדש, למהר"ל, ד"ה ויהי באמרם (עמוד קכט, מהדורת קולא); חדושי אגדות למהר"ל, כתובות קי ע"ב, ד"ה וכל הדר (עמוד קסב, מהדורת לונדון תש"ד); מדרש תלפיות, אות א, ענף א"י, ד"ה מעשה; שער החצר, לרבי דוד בן שמעון, סימנים ג, צט; ילקוט דוד, לרבי דוד פויזנער, פרשת ואתחנן, ד"ה אנכי מת; טוב הארץ, לרבי נתן שפירא, חלק א, מעלת א"י ושיבתה (דף טז, מהדורת ירושלים תרנ"א); מלאכת שלמה, דרוש למעלת א"י (דף קיב ע"ב במהדורת שאלוניקו); צרור המור, לרבי אברהם צבע, פרשת ויחי, ד"ה ג; שו"ת קול בן לוי דף פא ע"ב (במהדורת קושטנידיה תפ"ז); שו"ת רב פעלים, לרבי יוסף חיים, חלק א, סוד ישרים סימן ה, ד"ה אמנם המקובל ואילך. ועיין עוד וזהו יתרו (ח"ב דף עט ע"ב), משפטים (ח"ב דף קכג ע"ב), בהר (ח"ג דף קט ע"ב), ופנחס (ח"ג דף רכה ע"א); רש"י לבראשית יז, ח, ולויקרא כה, לח; שו"ת התשב"ץ, לרבי שמעון בר צמח דוראן, חלק א, סימן כא, ד"ה ואם תאמר (עמוד עז, מהדורת מכון ירושלים תשנ"ח); לקט יושר, לרבי יוסף ב"ר משה, יו"ד, עמוד 48 (מהדורת פריימאנון, ברלין תרס"ג); נתיבות עולם, למהר"ל, נתיב הצדקה, פרק ו, ד"ה ומזה (חלק א, עמוד קפב, מהדורת לונדון תשל"א); ספר מאור עינים, לרבי מנחם נחום מטשארנאביל, פרשת שלח, ד"ה במסכת (עמוד קנז, מהדורת ירושלים תשכ"ח); רסיסי לילה, לרבי צדוק הכהן מלובלין, אות ח (דף ג ע"ב, מהדורת ניו יארק תשי"ג)

זמן שאתם בארץ כנען הייתי לכם לאלהים, אין אתם בארץ כנען כביכול אין אני לכם לאלהים⁷². ומן הענין הזה אמרו בספרי⁷³: "ואבדתם מהרה מעל הארץ הטובה"⁷⁴ – אע"פ שאני מגלה אתכם מן הארץ לחוצה לארץ, היו מצוינים במצות, כשתחזרו לא יהו חדשים עליכם. כן ירמי' אומר: "הציבי לך ציונים"⁷⁵ – אילו המצות שישראל מצוינים בהם... בחובת הגוף: בתפילין ותלמוד תורה...⁷⁶, כי עיקר כל המצות – ליושבים בארץ ה'^{77,78} ולפיכך אמ' בספרי⁷⁹: "וירשת וישבת בה"⁸⁰, "ושמרת לעשות"⁸¹ – ישיבת ארץ

72. ראה עוד תוספתא, עבודה זרה, פרק ה, הלכה ב; בראשית רבה, פרשה מו, אות ז
73. ספרי, עקב, פסקא מג: "ואבדתם מהרה", 'ושמתם את דברי אלה' וגו' – אף על פי שאני מגלה אתכם מן הארץ לחוצה לארץ, היו מצוינים במצות, שכשתחזרו לא יהו עליכם חדשים. משל למלך בשר ודם שכעס על אשתו וטרפה בבית אביה. אמר לה: הוי מקושטת בתכשיטיך, שכשתחזרי לא יהו עליך חדשים. כך אמר הקדוש ברוך הוא לישראל: בני, היו מצוינים במצות, שכשתחזרו לא יהו עליכם חדשים. הוא שירמיהו אומר: 'הציבי לך ציונים' וגו' (ירמיה לא, כ) – אלו המצות שישראל מצוינים בהם" וכו'; וראה מה שכתב בזה הכתב והקבלה לדברים יא, יח. ועיין עוד מדרש תנאים לדברים יא, יז; איכא רבתי, פרשה א, אות סב; ילקוט שמעוני, חלק א, רמז תתסט, וחלק ב, רמז שטו; רש"י לדברים יא, יח; פרשת דרכים, דרוש כב

74. דברים יא, יז

75. ירמיה לא, כ

76. "וכבר כתבתי פירוש הענין, כי המצות האלה חובת הגוף הם, ודינם בכל מקום כמו בארץ, אבל יש בו במדרש הזה סוד עמוק, וכבר רמזתי ממנו. והנה החזיר במצות האלה: תפילין ודברי תורה ומזוזה כאן פעם שנית, לרמוז בהיקש הזה שנהיה חייבים בהם לאחר הגלות בחוצה לארץ, ומהם נלמוד לכל המצות שהן חובת הגוף שחיובן בכל מקום, ושנהיה פטורין בחוצה לארץ מחובת הקרקע כגון תרומה ומעשרות, כך הוא נדרש בספרי. וכוונת המדרש מפני שסמך 'ושמתם' אל 'ואבדתם', אבל עיקר הכתוב בארץ דכתיב: 'למען ירבו ימיכם וימי בניכם על האדמה' (דברים יא, כא), או יאמר: 'למען ירבו ימיכם' – שתשובו ותאריכו בה ימים לעולם" וכו' (רמב"ן לדברים יא, יח). ועיין עוד רמב"ן לויקרא יג, מז, ויח, כה, והקדמת הרמב"ן לדברים; ריטב"א לקידושין לז ע"א, ד"ה הא דאקשינן; שו"ת הדרב"ז, חלק ו, סימן שני אלפים קנד; שו"ת ציץ אליעזר, חלק יב, סימן מד, ד"ה בספרי ואילך (עמוד קכד, מהדורת ירושלים תשל"ו)

77. "כיוון שהגלתני לבין אומות העולם, בדין הוא שלא אשמור מצותיך" וכו' (ילקוט שמעוני, חלק ב, רמז תתלא); "ואמר 'לעשות כן בקרב הארץ'... ירמוז שעיקר המצות כולן בארץ, כמו שרמזתי בסוד הארץ" וכו' (רמב"ן לדברים ד, ה). וראה שו"ת הרשב"א, חלק א, סימן קלד; שו"ת בשמים ראש, סימנים רמז, שנט; שו"ת מהרש"ם, חלק ג, סימן קפת; שו"ת רב פעלים, לרבי יוסף חיים, חלק א, סוד ישרים סימן ז, ד"ה והנה בספר; כלי חמדה עה"ת, חלק ו, בראשית, אות א; אדר היקר, עמוד מ. ועיין עוד בספר העקרים, מאמר ד, פרק מא, בסופו

78. הרמב"ן (בראשית כו, ה) שואל: "איך הקים יעקב מצבה, ונשא שתי אחיות, וכדעת רבותינו – ארבע, ועמרם נשא דודתו" וכו', והוא עונה על פי היסוד שעיקר כל המצוות – ליושבים בארץ ה': "כי המצות משפט אלהי הארץ הם, אף על פי שהוזהרנו בחובת הגוף בכל מקום, וכבר רמזו רבותינו הסוד הזה, ואני אעירך בו בעזרת השם". ובדבריו בויקרא (יח, כה) הוא מוסיף ומבאר, "כי עיקר כל המצות

ישראל שקולה כנגד כל המצוות⁸², וכך שנויה בתוספתא דע"ז^{83,84}.
 ובעקבות אביהן של ישראל⁸⁵, הרמב"ן, הולך גם רבי חיים בן עטר⁸⁶, ומסביר על פי
 יסוד זה את הצורך ביציאת מצרים, ואת הסיבה לבחירת עם ישראל דווקא בכניסה לארץ
 ישראל. בהגדה של פסח נאמר, כי "אילו לא הוציא הקב"ה את אבותינו ממצרים, הרי אנו
 ובנינו ובני בנינו משועבדים היינו לפרעה במצרים", ורבי חיים בן עטר, בביאורו לפסוק:

- ליושבים בארץ ה'... והשם - לו לבדו נתקנו עלילות, שמתה רחל בדרך בתחלת בואם בארץ, כי
 בזכותה לא מתה בחוצה לארץ, ובזכותו לא ישב בארץ עם שתי אחיות". וראה אבן עזרא לויקרא יח,
 כו; יערות דבש, לרבי יהונתן אייבשיץ, חלק א, דרוש י, ד"ה אבל הענין (עמוד קצג, מהדורת מכון
 ירושלים תשמ"ד). וראה הסברים נוספים באבן עזרא לויקרא, יח, יח; רמב"ן ליבמות צח ע"א; שו"ת
 הרשב"א, חלק א, סימן צד; ריטב"א ליבמות צז ע"ב, ד"ה ואילו; שו"ת הרדב"ז, חלק ב, סימן תרצו;
 חידושי אגדות למהרש"א, יומא כח ע"ב, ד"ה מצותי; אברבנאל, סוף פרשת אחרי מות; רא"ם ונמוקי
 שמואל לבראשית כו, ה; גור אריה לבראשית מו, י, ס"ק ה; תפארת ישראל, למהר"ל, פרקים יט, כ;
 אור החיים לבראשית מט, ג ולויקרא א, ט; פרשת דרכים, דרוש א. ועיין עוד רמב"ן לבראשית לג, יח
 ספרי, ראה, פסקא פ: "מעשה ברבי אלעזר בן שמוע ורבי יוחנן הסנדלר שהיו הולכים לנציבים אצל
 רבי יהודה בן בתירה ללמוד ממנו תורה, והגיעו לצידן וזכרו את ארץ ישראל, זקפו עיניהם וזלגו
 דמעותיהם, וקרעו בגדיהם, וקראו את המקרא הזה: 'וירשתם אותה וישבתם בה ושמרת לעשות את
 כל החוקים האלה ואת המשפטים' - אמרו: ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה.
 חזרו ובאו להם לארץ ישראל". וראה גם מדרש תנאים לדברים יב, כט; ילקוט שמעוני, חלק א, רמז
 תתפא. ועיין עוד ילקוט שמעוני, חלק א, רמז תתס; הוספות הרמב"ן לספר המצוות, מצוה ד; שו"ת
 מהרשד"ם, אה"ע, סימן רטו; ספר יוחסין השלם עמוד 31 (במהדורת צ' פיליפאוסקי, ירושלים
 תשכ"ג)
80. דברים יז, יד. ושם: "וירשתה וישבתה" וגו'
81. דברים ו, ג
82. ראה דרשת הרמב"ן על דברי קהלת (נדפס בכתבי הרמב"ן, חלק א, עמוד רד, מהדורת שעוועל,
 ירושלים תשכ"ג)
83. תוספתא, עבודה זרה, פרק ה, הלכה ב
84. ועיין עוד בפירוש הרמב"ן לתורה, ויקרא יח, כה; דרשה על דברי קהלת (נדפס בכתבי הרמב"ן, חלק א,
 עמוד ר-רב, מהדורת שעוועל, ירושלים תשכ"ג)
85. ראה בשו"ת שאגת אריה, סימן יד
86. דמיון רב קיים בין שני גדולי ישראל אלו, הן בתארים שיוחסו אליהם, והן באורחות חייהם. בתארים:
 בדומה ל"אור החיים הקדוש" והמקובל, נקרא גם הרמב"ן "המקובל הקדוש" (כלשון רבי יצחק די
 ליאון, בהקדמתו לספרו 'מגילת אסתר'. וראה קדושת לוי, ויגש, ד"ה ויזבח זבחים. ועיין עוד בספרו
 של ח"ד שעוועל, 'רמב"ן', עמוד כז, הערות 29, 31; עמוד קנט, הערה 49; ועמוד רכד, הערות 21, 22);
 ובאורחות חייהם: שניהם עוזבים את רבנותם בחוץ לארץ, עולים דרך נמל יפו לירושלים, ומקימים
 ישיבה (רבי חיים בן עטר מקים את ישיבת 'כנסת ישראל', ואף הרמב"ן הקים ישיבה - ראה בספרו
 של ח"ד שעוועל, 'רמב"ן', עמוד רטז, הערה 31), אולם שניהם אינם מאריכים ימים בירושלים (רבי
 חיים בן עטר - עד פטירתו בשנת תק"ג, והרמב"ן כחודש וחצי, ראה כתבי הרמב"ן, אגרות, אגרת ז,
 חלק א, עמוד שסח, במהדורת שעוועל, ירושלים תשכ"ג)

"אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים"⁸⁷, מקשה על כך: "וא"ת, ולמה הוצאתנו משם, ולא הגדלת חסדך עמנו, שהיה ה' ממשיל ישראל שם בארץ אויביהם, ויעבידו בעובדיהם, וישלטו בהם, ויקחו את ארצם מידם וישבו בה לעיניהם, ויש בזה יותר נחת רוח לישראל, והגדת עוצם היכולת, כי יש אלהים שופטים בארץ ושולטים בה"⁸⁸. חשיבותה של יציאת מצרים היא בכך שהיא מעידה על מציאות אלוה הוה קדמון ויחיד, שיודע ומשגיח ומחדש הכל בכוחו בחפץ ויכולת, וכן אימות הנבואה⁸⁹, וכל הדברים הללו היו יכולים להתאמת גם אם בני ישראל היו נשארם במצרים. ואדרבה, אם הם היו נשארם במצרים, ושולטים על המצריים במצרים, היה זה מורה יותר על יכולת ה'. אלא צריך לומר, שישנה סיבה יותר שורשית ועמוקה לצורך ביציאה ממצרים: "כי טעם הדבר הוא, לצד שהארץ היא בית עבדים, פירוש, על דרך אומרו: 'בהנחל עליון וגו' יצב גבולות עמים"⁹⁰, ואמרו ז"ל⁹¹ כי ה' חלק מקומות העולם לשרי מעלה, זולת ארץ כנען אשר בחר לו לשמו, כביכול, והוא אומרו: 'מבית עבדים' - פירוש, מקום שהוא של עבדים של ה', פירוש - שממשלתו ממשלת שר אחד מעבדי ה', ולא רצה ה' שיהיו ישראל תחת ממשלת השרים, אלא תחת ממשלתו ית' בכל, והוציאם מארץ מצרים, לצד שהוא בית עבדים, לתת להם ארץ אשר היא בית אלהים"⁹².

87. שמות כ, ב, בד"ה עוד ירצה עז"ה אשר

88. את הרקע לשאלה זו, ולתשובה שבאה בעקבותיה, יש לראות במצב הגלות באותה עת, כפי שמספרים הסידים על הבעש"ט (שחי בתקופתו של רבי חיים בן עטר ואף היה קשור אליו), שהחליט למסור את כל כוחותיו לחסידות ולחיוק האמונה בביאת המשיח, לאחר שפעם אחת בא אל כפריים, כדרכו להסתובב בין היהודים שחיו בבדידות בין הגויים ולא היו להם חיי קהילה מסודרים, וכדי לחזק אותם דיבר על כך שיבוא המשיח, וכולנו נעלה לארץ ישראל ונהיה שם, ומוכסן אחד ששמע את דברי הבעש"ט בבית הכנסת, בא הביתה ואמר לאשתו, שהרבי היה פה, ואמר שהמשיח יבוא, ואז נעזוב את המקום ונעלה לארץ ישראל, אך האישה לא היתה מרוצה, ואמרה: אולי תגיד לרבי שישאיר אותנו כאן, ואת הגויים יקח לשם, זה יותר טוב... (ראה בחוברת 'הקשר בין עם ישראל לארץ ישראל - דברים שהשמיע מרן הגר"א שפירא שליט"א, הרב הראשי לישראל וראש ישיבת "מרכז הרב", בבהכ"ס המרכזי בלנקולן סנטר ניו-יורק', הוצאת אולפנת בני"ע ת"א, תשמ"ד)

89. ראה בדברי הרמב"ן, בהשגות לספר המצוות, מצות לא תעשה ה, ובפירושו לשמות יג, טו, לשמות כ, ב, ולדברים ה, טו; רבנו בחיי לשמות כ, ב; ספר החינוך, מצוה כה. וראה עוד בהוספות הרמב"ן לספר המצוות, מצות לא תעשה א

90. דברים לב, ח

91. ראה לעיל, הערות 33, 34, 36, 37, 68

92. על פי בראשית כח, יז; ועיין גם בבמדבר רבה, פרשה ז, אות ח. ובחסד לאברהם, לרבי אברהם אזולאי, מעין ג, נהר ז, מובא: "דע כי כל חלק וחלק מארץ העמים ניתן אל האומה המתייחס לחלק ההוא... והטעם כי השר השולט על אותה אומה, יש לו יחוס להשפיע בחלק ארץ ההיא... וכן ישראל יחס עם הארץ הקדושה בלי ספק בשביל יחוס נשמתם... וכמו שהשכינה אינה בשלימות כל עוד שמקום בית המקדש אינו בשלימות על מכוננו, כן השכינה ג"כ אינה בשלימות כל זמן שארץ ישראל אינה בשלימות

וזוהי גם הסיבה לבחירת עם ישראל דווקא בכניסה לארץ ישראל. בתיאור בחירת עם ישראל, אומרת התורה: "את ה' האמרת היום להיות לך לאלהים וללכת בדרכיו ולשמר חקיו ומצותיו ומשפטיו ולשמע בקלו. וה' האמירך היום להיות לו לעם סגולה כאשר דבר לך" וגו'⁹³. ישנה כאן הדגשה של המלה "היום", ובעל 'אור החיים' עומד על הדגשה זו, ומבארה בשתי דרכים: "אומרו 'היום', יתבאר על דרך אומרם ז"ל⁹⁴: 'כל הדר בחוץ לארץ דומה כמי שאין לו אלוה' ע"כ, והוא אומרו 'את ה' האמרת היום', דוקא, פירוש - כיוון שהיו בארץ המקודשת... ולזה האמירו ה' להיות להם לאלהים, והוא אומרו: 'להיות לך לאלהים'. עוד ירצה על דרך אומרם ז"ל⁹⁵, ששאר הארצות נמסרו בידי שרי מעלה, משא"כ ארץ ישראל - אין עליה שופט מבלעדי ה', והוא אומרו: 'את ה' האמרת היום - בכניסתך לארץ - להיות לך לאלהים', על דרך אומרם: 'מלפניך משפטי יצא'⁹⁶, ולא יבא משפטכם לפני שר ושופט" וכו'⁹⁷.

מדרגות בהשראת השכינה

השראת שכינה מבטאת מצב של שלמות. על פי זה מסביר רבי יוסי את הצורך בשמחה לשם השראת שכינה: "אמר רבי יוסי: שכינתא לא שריא אלא באתר שלים, ולא באתר חסר ולא באתר פגים ולא באתר עציב" וכו'⁹⁸. ועל פי זה ניתן להבין גם את דברי רבי יוסי שהשכינה שורה רק על ישראל: "ואמר ר' יוחנן משום ר' יוסי: שלשה דברים בקש משה מלפני הקב"ה ונתן לו, בקש שתשרה שכינה על ישראל ונתן לו... בקש שלא תשרה שכינה

גבוליה, שהוא מנחל מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת" וכו'. ועיין עוד בספרי זוטא, שם (עמוד 83, ד"צ ב"ב תשכ"ז); ילקוט שמעוני, חלק א, רמז תרצח

93. דברים כו, יז-יח

94. ראה לעיל, הערה 71

95. ראה לעיל, הערה 91

96. תהלים יז, ב

97. אור החיים, לדברים כו, יז, ד"ה את ה', וד"ה עוד ירצה

98. וראה בדברי המהר"ל, בהקדמתו לתפארת ישראל, ד"ה וכאשר (עמוד ד, מהדורת לונדון תשט"ו), ושם בפרק ל, ד"ה ובפרק (עמוד צ, שם); נתיבות עולם, נתיב התורה, פרק יח, ד"ה והמצוה (חלק א, עמוד עה, מהדורת לונדון תשכ"א), ונתיב יראת השם, פרק ד, ד"ה ופ' רבא (חלק ב, עמוד לב, מהדורת לונדון תשכ"א); דרך חיים, פרק ו, משנה ב, ד"ה ואמר כי (עמוד רפב, מהדורת לונדון תשכ"א), ומשנה ז, ד"ה הז' בענוה (עמוד רצז, שם); באר הגולה, באר ד, ד"ה בפרק הרואה (עמוד סג, מהדורת לונדון תשכ"ד), וד"ה ועוד תדע (עמוד עה, שם). ועיין עוד בנצח ישראל, פרק יט, ד"ה ועל דבר (עמוד קב, מהדורת לונדון תשי"ז), פרק לב, ד"ה ובמוצאי (עמוד קמח, שם), ופרק סב, ד"ה ולכך (עמוד רכה, שם); נתיבות עולם, נתיב התורה, פרק ו, ד"ה ואמר (עמוד כט, מהדורת לונדון תשכ"א); וגור אריה לבראשית ו, ו, אות יב, ולבמדבר כב, כח, אות מא. וראה גם דובר צדק, לרבי צדוק הכהן מלובלין, ד"ה אב (דף לד ע"א, מהדורת ב"ב תשכ"ז)

על עכו"ם ונתן לו" וכו' 99, ובתוך ישראל – רק על המשפחות המיוחסות שבישראל 100, ורק על חכם, גיבור, עשיר ועניו 101. כמו כן מובן לפי יסוד זה, שלא תיתכן השראת שכינה

וראה גם זוהר וישב (ח"א דף קפ ע"ב): "דשכינתא לא שריא באתר עציבו אלא באתר דאית ביה חדוה" וכו'; מדרש שוחר טוב, תהלים כד (מהדורת ירושלים תש"ך): "ואין השכינה שורה לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות ולא מתוך קלות ראש ולא מתוך דברים בטלים, אלא מתוך דבר שמחה" וכו' (וראה במהדורת באבער, שם, אות ג, שגורס "רוח הקודש", במקום "שכינה"). וכן כתב הרא"ש בפסקיו לברכות, פרק ה, סימן ב. וראה דרשות הר"ן, דרוש ה, ד"ה הנה מבואר (עמוד עג, מהדורת ירושלים תשל"ז); נצח ישראל, למהר"ל, פרק כג, ד"ה התבאר (עמוד קטו, מהדורת לונדון תשי"ז); נתיבות עולם, נתיב התורה, פרק יח, ד"ה והמצוה (חלק א, עמוד עה, מהדורת לונדון תשכ"א); חדושי אגדות למהר"ל, שבת ל ע"ב, ד"ה ואמר (חלק א, עמוד יד); ונתיבות עולם, נתיב התורה, פרק ו, ד"ה ואמר רבי אילעי (חלק א, עמוד כט, מהדורת לונדון תשכ"א).

כך גם מובא בירושלמי (סוכה, פרק ה, הלכה א) לגבי רוח הקודש. וכך פוסק הרמב"ם (הלכות יסודי התורה, פרק ז, הלכה ד) לגבי נבואה. אולם בגמרא בשבת (ל ע"ב) משמע שיש צורך דווקא בשמחה של מצוה: "ללמדך שאין שכינה שורה לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות ולא מתוך שחוק ולא מתוך קלות ראש ולא מתוך שיחה (ובגליון: ס"א שמחה) ולא מתוך דברים בטלים אלא מתוך דבר שמחה של מצוה" וכו' (אם כי בארחות צדיקים, שער השמחה, ד"ה אין השכינה [עמוד קה, מהדורת ירושלים תשמ"ג] גורס בגמרא: "אין השכינה שורה אלא מתוך שמחה" בלבד). וראה בספר דברי סופרים, לרבי צדוק הכהן מלובלין, לקוטי אמרים, אות יא, ד"ה ואמרו (דף סה ע"א, מהדורת ב"ב תשכ"ז). ועיין עוד פסחים סו ע"ב, וק"ז ע"א; ילקוט שמעוני, חלק א, רמז תשפה, ד"ה ויאמר אלעזר; תוספות לקדושין לח ע"א, ד"ה צא, לבבא בתרא קכא ע"א, ד"ה יום שכלו, ולסנהדרין יז ע"א, ד"ה והם כלים; לקט יושר, אר"ח, ד"ה כשחל ר"ה (עמוד 118, מהדורת ברלין תרס"ג); מגורת המאור, אות סז; שו"ת שבות יעקב, חלק א, סימן יב, מהדורא בתרא (נדפס בסוף חלק א, לאחר המפתחות, בדף ה ע"ב, מהדורת לבוב תרכ"א)

99. ברכות ז ע"א, ובבא בתרא טו ע"ב. וראה תנא דבי אליהו זוטא, פרק י; וכן בתנא דבי אליהו רבה, פרק כה. וראה עוד רבנו בחיי, כד הקמח, ערך מילה; ובפירושו לתורה, בראשית ט, כז. ועיין עוד ספרי, שופטים, פסקא קעה; ועיין איה לברכות שם, אות עב (חלק א, עמוד 31)

100. "א"ר חמא ברבי חנינא: כשהקב"ה משרה שכינתו, אין משרה אלא על משפחות מיוחסות שבישראל, שנאמר: 'בעת ההיא נאם ה' אהיה לאלהים לכל משפחות ישראל' (ירמיה ל, כה) וכו' (קידושין ע ע"ב), ועיין בחדושי אגדות למהר"ל, שם, ד"ה אין (חלק ב, עמוד קמט, מהדורת לונדון תש"ך). וכן נפסק בטור, אבן העזר, סימן ב; וראה בבית יוסף, שם, ס"ק ה. וראה גם יבמות מב ע"א, ורש"י ד"ה ולזרעך; קידושין עו ע"ב, ורש"י ד"ה ודלמא; סנהדרין לו ע"ב, ורש"י ד"ה משום, ולט ע"ב, ורש"י ד"ה מפני מה; תוספות ליבמות מז ע"ב, ד"ה קשים. ועיין עוד בדברי רבי צדוק הכהן מלובלין, בספר מחשבות חרוץ, אות ח, ד"ה וע"כ, וד"ה זהו (דף ל ע"א, ד"צ ניו יארק תשט"ו), ובספר אור זרוע לצדיק, אות ז (דף יג ע"א, מהדורת לובלין תרפ"ח)

101. "אמר ר' יוחנן: אין הקב"ה משרה שכינתו אלא על גבור ועשיר וחכם ועניו" וכו' (גדרים לח ע"א), וראה חדושי אגדות למהר"ל (לשבת צב ע"ב, חלק א, עמוד מו, מהדורת לונדון תש"ך): "דבר זה מבואר, כי אין ראוי שתשרה שכינה על דבר חסר, ולפיכך צריך אל כל אלו שיהיה האדם שלם, ואז אפשר שתשרה שכינה עליו". ועיין עוד בדברי רבי צדוק הכהן מלובלין, בספר רסיסי לילה, אות לז (דף לב ע"ב, מהדורת ניו יארק תשי"ג), בספר דובר צדק, ד"ה זה השלימות (דף כג ע"ב, מהדורת ב"ב תשכ"ז), ובספר קומץ המנחה, חלק א, אות ח (דף א ע"ב).

במקום טמא¹⁰² או בחוץ לארץ¹⁰³, ואף לא בבית שני¹⁰⁴ שהיה חסר חמישה דברים¹⁰⁵,

בתקוני זוהר (תקון יא, דך כו ע"ב) מובא: "ואית היכלא דנבואה, דלא מתפתחא אלא לבר נש דהוה חכם גבור ועשיר", וכן מביא הרמב"ם ב'מורה נבוכים' (חלק ב, פרק לב) רק "חכם גיבור ועשיר", בלא "עניו", וכן כותב בעל ספר העקרים, במאמר ג, פרק ה (ומעיין זה אומרת הגמרא בעבודה זרה נה ע"ב, ששאל אגריפס שר צבא את ר"ג: "כלום מתקנא אלא חכם בחכם, וגבור בגבור, ועשיר בעשיר"). ועיין במהרש"א לנדרים (חידושי אגדות שם, ד"ה וכולן), שתירץ שהצורך בענוה הוא רק כדי "שלא יתגאה בכל אלו ג' מעלות". ולעומת זאת, ראה ב'רוח חיים', לרבי חיים מוולאזין, אבות פרק ד, משנה א, שביאר את הדברים באופן הפוך.

הגמרא בשבת (צב ע"א) מדברת על "חכם גבור ועשיר ובעל קומה", וראה בספר העקרים, מאמר ג, פרק יב, שביאר ש"לזה היה כל אחד מהם בעל קומה, כדי שיהיה מקובל ומהודר בעיני האומה" וכו', וכן כתב הר"ן בדרשותיו (דרוש ג, ד"ה ואם כן, עמוד לח, מהדורת ירושלים תשל"ז; דרוש ה, ד"ה והתשובה, עמוד סג, שם; ובדומה לכך בדרוש ה, נוסח ב, ד"ה ותשובת, עמוד עט, שם). ובמדרש (במדבר רבה, פרשה י, אות יז) כתבו: "ומראהו כמראה מלאך וגו' (שופטים יג, ו) – מכאן שלא היתה שורה השכינה אלא על בעלי מראה". וכן מצינו לגבי כהן גדול שצריך להיות "גדול מאחיו בכח בנוי בחכמה ובעושר" (יומא יח ע"א, וש"נ), והירושלמי (יומא, פרק א, הלכה ג) מוסיף גם "מראה", וכן כותב גם הרמב"ם, בהלכות כלי המקדש, פרק ה, הלכה א (וראה 'פני משה' על הירושלמי שם, בהסבר ההבדל שבין נוי למראה), ומקורו בספרא (אמור, פרשתא ב, הלכה א). וראה גליון אפרים (לירושלמי שם) שמפרש ש"מראה" הוא בעל קומה. וראה גם הגהות מהרי"ד (לספרא, שם) שמביא את גרסת הילקוט: "ובמדה" – "פירוש שצריך להיות בעל קומה", ומשווה זאת להשראת שכינה (וכן מביא הר"ש משאנץ בפירושו לספרא, אמור, פרק ב, הלכה ו, בשם הילקוט, וע"ש). אולם הגר"א (בהגהותיו לספרא, שם) מוחק הוספה זו (וראה תוספתא, יומא, פרק א, הלכה ו). ועיין עוד בויקרא רבה, פרשה כו, אות ח; ובמדרש תנחומא, אמור, אות ד.

הרמב"ם (בהלכות יסודי התורה, פרק ז, הלכה א) פוסק ש"אין הנבואה חלה אלא על חכם גדול בחכמה, גבור במדותיו" וכו', וראה בנושאי כלים שם שתירצו מדוע לא כתב גיבור בכוח ועשיר ועניו. ועיין עוד בדברי הרמב"ם, באגרת תימן, אות ד (עמוד קעט, מהדורת מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ך), בהקדמה למשנה, ד"ה והחלק השני (עמוד יח, במהדורת מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"א), ובשמונה פרקים, פרק ז (עמוד קצז, שם), וכן בהקדמת רבי שמואל אבן תבון לשמונה פרקים, ובהגהה שם (נדפס בש"ס, מהדורת ווילנא, עמוד 2), ובפירוש 'חסד אברהם' להקדמת רבי שמואל אבן תבון, ולשמונה פרקים, שם. וראה בחידושי אגדות למהרש"א, סנהדרין סג ע"ב, ד"ה ואדר

102. "לומר שאין שכינה שורה במקום טומאה" וכו' (ויקרא רבה, פרשה לו, אות ג). וראה מדרש תנחומא, בא, אות ה. ועיין עוד כוזרי, מאמר ב, אות כג; נצח ישראל, למהר"ל, פרק ד, ד"ה ויש (עמוד יט, מהדורת לונדון תשי"ז), ופרק ה, ד"ה ויש לך (עמוד כד, שם); גור אריה לבראשית כד, סז, אות מג, ולשמות יט, טו, אות כ; שו"ת משיב דבר, לנצי"ב, חלק ג, סימן י, ד"ה והנה

103. "תדע שאין השכינה נגלית בחוצה לארץ" וכו' (מכילתא, בא, פרשה א). וראה זוהר שמות (ח"ב דף ה ע"א); ופרקי דרבי אליעזר, פרק לו. ועיין עוד ברש"י למועד קטן כה ע"א, ד"ה בבל

104. "יפת אלהים ליפת וישכן באהלי שם" (בראשית ט, כז) – אף על גב דיפת אלהים ליפת, אין השכינה שורה אלא באהלי שם" (יומא ט ע"ב), וראה שם רש"י, בדף י ע"א, ד"ה אעפ"י שיפת אלהים ליפת – "שזכו פרסיים לבנות בית שני, אין שכינה שורה אלא במקדש ראשון, שבנה שלמה שבא מזרעו של שם", וראה שם עוד בדברי רש"י, בדף ט ע"ב, ד"ה סנינא, וד"ה נמשלתם. ועיין עוד פסיקתא רבתי,

אלא רק בארץ ישראל¹⁰⁶, בירושלים¹⁰⁷, בבית המקדש הראשון¹⁰⁸, ובתוך הארון¹⁰⁹, בדומה להשראת השכינה בהר סיני¹¹⁰.

- פרשה לה; כוזרי, מאמר ב, אותיות כג-כד. ועיין גם בבראשית רבה, פרשה לו, אות יב; כוזרי, מאמר ב, אות יד, ומאמר ג, אותיות לט, סה (וקול יהודה שם), ועג; רבנו בחיי לבראשית ט, כז
105. "אלו חמשה דברים שהיו בין מקדש ראשון למקדש שני, ואלו הן: ארון וכפורת וכרובים (רש"י: 'כוליה חדא מילתא'), אש ושכינה ורוח הקודש ואורים ותומים" (יומא כא ע"ב, וראה במהרש"א שם). וראה עוד ירושלמי, תענית, פרק ב, הלכה א, ומכות, פרק ב, הלכה ו. וראה גם ירושלמי, הוריות, פרק ג, הלכה ב, ושיר השירים רבה, פרשה ח, אות יא. ועיין עוד במדבר רבה, פרשה טו, אות ז; מדרש תנחומא, בהעלותך, אות ו
106. "דלא שריא שכינתא לבר מארעא קדישא" (זוהר תולדות, ח"א דף קמא ע"א). האמונה הרמה, לרבי אברהם בן דאוד, עמוד 74, ד"צ ירושלים תשכ"ז; רמב"ן לבראשית לג, כ, ולבמדבר לה, לג; כוזרי, מאמר ב, אות יד (וראה קול יהודה שם); שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, סימן טו, מהדורת בלאך, ברלין תרנ"א. וראה גם זוהר תרומה (ח"ב דף קע ע"ב); במדבר רבה, פרשה ז, אות י; ספרי זוטא, נשא (עמוד 85 במהדורת מסורה, ד"צ ירושלים תשכ"ז, ועיין שם באוצר הספרי, לרבי מנחם זעמבא, עמוד לט); ילקוט שמעוני, חלק א, רמז תרצח, וחלק ב, רמז שלו; כוזרי, מאמר ב, אותיות ת, יב; טוב הארץ, לרבי נתן שפירא, חלק א, מעלת א"י לעת"ל (דף ט ע"ב, מהדורת ירושלים תרנ"א); ורמב"ן לדברים, יח, טו. ועיין עוד כוזרי, מאמר ג, אותיות יא, כב; אור ה', לרבי חסדאי קרשקש, מאמר ב, כלל ב, פרק ו; נחלת אבות, לאברבנאל, אבות, פרק ה, משנה ט (עמוד שמד, מהדורת זילברמן תשי"ג); ארצות החיים שער ד, אות מב. וכן עיין גם זוהר ויחי (ח"א דף רלט ע"א): "דשלימו לא אשתכח אלא בארעא קדישא"; ודרך חיים, למהר"ל, פרק ה, משנה ט, ד"ה גלות (עמוד רמו, מהדורת לונדון תשכ"א): "כי ארץ ישראל אשר לא תחסר כל בה, והיא הארץ השלימה בכל, כמו שאמר הכתוב עליה 'ארץ אשר לא תחסר כל בה', ודבר זה כנגד שאר ארצות שהם חסרים, אך ארץ ישראל בלבד שאינה חסירה והיא שלימה... ודבר זה דומה אל ישראל" וכו'
107. ראה להלן, הערות 193, 195
108. "ועד שלא נבחרה ארץ ישראל היו כל הארצות כשרות לדברות, משנבחרה ארץ ישראל יצאו כל הארצות, עד שלא נבחרה ירושלים היתה כל ארץ ישראל כשרה למזבחות, משנבחרה ירושלים יצאת ארץ ישראל... עד שלא נבחר בית עולמים היתה ירושלים ראויה לשכינה, משנבחר בית עולמים יצתה ירושלים" וכו' (מכילתא, בא, פתיחתא למסכתא דפסחא). וראה עוד זבחים קיח ע"ב; בית אלהים, למבי"ט, שער התפילה, פרק ה, ע"ש; כוזרי, מאמר ב, אות כד; גור אריה, למהר"ל, בראשית כח, טז, אות כג, ד"ה ועוד; דגל מחנה אפרים, פרשת לך לך, ד"ה או יאמר ויעתק (עמוד יב, מהדורת ירושלים תשנ"ה): "השכינה הנקראת הר בית ה'" וכו', ושם, פרשת כי תשא, ד"ה ושמו (עמוד קכג, שם). וראה ספרי, וזאת הברכה, פסקא שנב; מדרש תנחומא, בא, אות ה; ילקוט שמעוני, חלק א, רמז קפז, וחלק ב, רמז תתפג; מדרש שוחר טוב, תהלים קלב; ילקוט מכירי, תהלים קלב, כח; נתיבות עולם, למהר"ל, נתיב הדין, פרק ב, ד"ה ובפרק (עמוד קצב, מהדורת לונדון תשכ"א). ועיין עוד בדברי הרמב"ם, בפירושו למשנה יומא פרק ז, משנה א, ובהלכות עבודת יום הכיפורים, פרק ג, הלכה יא; ובדברי רבי צדוק הכהן מלובלין, בספר רסיסי לילה, אות כ, ד"ה נס דפורים (דף יב ע"א, מהדורת ניו יארק תשי"ג), אות נב, ד"ה והמן (דף סב ע"א, שם), ואות נח, ד"ה והמן (דף צ ע"א, שם), בספר מחשבות חרוץ, אות ד, ד"ה וכשנתגלה (דף ח ע"ב, מהדורת ניו יארק תשט"ו), בספר דובר צדק, ד"ה השם (דף לה ע"ב, מהדורת ב"ב תשכ"ז), וד"ה בשעה (דף פה ע"א, שם), בספר פוקד עקרים, ד"ה והמברר (דף יא ע"ב,

אולם הדברים אינם כה פשוטים, שהרי מצינו השראת שכינה אף על גויים¹¹¹, וגם בגלות¹¹² ובטומאה¹¹³. אלא הסבר הדבר הוא, שיש מדרגות בהשראת השכינה, וכפי

מהדורת ב"ב תשכ"ז), ובספר דברי סופרים, לקוטי אמרים, ד"ה וכולם (דף קג ע"ב, מהדורת ב"ב תשכ"ז). וראה גם זבחים קטז ע"ב; ספר מהר"ל, מנהגים, הלכות שמחות, אות יד (עמוד תרג, במהדורת מכון ירושלים תשמ"ט). וראה עוד יערות דבש, חלק א, דרוש א, ד"ה בברכת השיבה (עמוד יח, במהדורת מכון ירושלים תשמ"ד)

109. "הנה עקר החפץ במשכן, הוא מקום השכינה, שהוא הארון" וכו' (פתיחת הרמב"ן לפרשת תרומה, על פי הערה 6 במהדורת שעוועל, ירושלים תש"ד); "ולפי דעתי, שזאת היתה הסיבה שתמצא הנבואה באומת ישראל מזולתה מן האומות, ובארץ ישראל מזולתה מן הארצות, וזה כי מצד הארון והלוחות שהיתה השכינה שורה עליו, היה מתהפך הרוח האלהי כדמות ניצוץ השמש המתהפך, והיה שורה הרוח הנבואי על האיש שתמצא בו הכנה מה בדמיון מה שהוא בארון" וכו' (ספר העיקרים מאמר ג, פרק יא). וראה נצח ישראל, למהר"ל, פרק ה, ד"ה ומה שאמר (עמוד לג, מהדורת לונדון תשי"ז); תניא, ליקוטי אמרים, פרק נג. ועיין עוד במדבר רבה, פרשה יב, אות ד; תוספות, בבא בתרא כה ע"א, ד"ה וצבא; כוזרי, מאמר א, אות צט, ומאמר ד, אות ג; רמב"ן לדברים י, א; חדושי אגדות למהר"ל, גיטין נו ע"ב (חלק ב, עמוד קו, מהדורת לונדון תש"ד); שו"ת אבני נזר, יו"ד, חלק ב, סימן תנד, אות ו, בשם מעיין החכמה; דובר צדק, לרבי צדוק הכהן מלובלין, ד"ה וכן (דף כח ע"ב, מהדורת ב"ב תשכ"ז)

110. "וסוד המשכן, הוא שיהיה הכבוד אשר שכן על הר סיני שוכן עליו בנסתר... והיה במשכן תמיד עם ישראל הכבוד שנראה להם בהר סיני" וכו' (פתיחת הרמב"ן לפרשת תרומה). ועיין עוד זוהר פקודי (ח"ב דף רכט ע"א); פתיחת הרמב"ן לספר ויקרא ולספר במדבר; פירוש הרמב"ן לדברים לג, ב; אוצר נחמד על הכוזרי, מאמר ה, אות כג, ד"ה להמון נרצה

111. "מעיד אני עלי את השמים ואת הארץ: בין ישראל, בין עכו"ם, בין איש, בין אשה, בין עבד, בין שפחה – הכל לפי המעשה שהוא עושה, כך רוח הקודש שורה עליו" וכו' (תנא דבי אליהו רבה, פרק ט)

112. "כל זמן שישאל משועבדין, כביכול שכינה משועבדת עמהם... ר' עקיבא אומר: אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאמרו, כביכול אמרו ישראל לפני הקב"ה: עצמך פדית. וכן את מוצא, בכל מקום שגלו ישראל, כביכול גלתה שכינה עמהם... וכשעתידין לחזור, כביכול שכינה חוזרת עמהן" וכו' (מכילתא, בא, מסכתא דפסחא, פרשה יד; ובדומה לכך במגילה כט ע"א, וראה חדושי אגדות למהרש"א שם, ד"ה גלו, ונצח ישראל, למהר"ל, פרק י, ד"ה ובפרק [עמוד סד, מהדורת לונדון תשי"ז]); "אמר הקב"ה: כל העוסק בתורה ובגמילות חסדים ומתפלל עם הצבור, מעלה אני עליו כאילו פדאני לי ולבני מבין אומות העולם" וכו' (ברכות ח ע"א, וראה חדושי אגדות למהרש"א שם, ד"ה כל, ומהר"ל, בנתיבות עולם, נתיב גמילות חסדים, פרק א, ד"ה מעלת [עמוד קמז, מהדורת לונדון תשל"א], ואור חדש, ד"ה לך כנוס [עמוד קנה, מהדורת ב"ב תשל"ב]); "ואמנם מה ששאל, על מה רמזו באמרים 'שכינה', ומהו גלות השכינה, שהם דברים הנזכרים בדברי חז"ל בתלמוד, אמינא ליה מילתא... בזמן שישראל עושים רצונו, אז עיקר השגחתו בישראל, ולהם משפיע כל שפע טוב, אלא שמחמת ריבוי הטובה מגיע גם כן למקומות אחרים... וזהו הפירוש שהשכינה שורה בישראל, שהשגחה שקרויה 'שכינה' הוא רק בישראל. וכל זה כשישראל עושים רצונו, אבל בהתגברות חטאינו ופשעינו, גלינו מארצנו, ששם הוא מקום התמדת ההשגחה, וגלינו לארצות העמים, ואז נהפוך הוא, שכל השפע הטוב יורד לאומות העולם, ומן התמצית אנו מקבלים מאותה האומה כדי חיותנו בצמצום" (שו"ת נודע ביהודה, מהדו"ת, או"ח, סימן קצז); "דזה שהשכינה גולה מא"י מחמת ש"ד אפילו בשוגג, הוא משום שנמשל לטומאה דמטמא בשוגג, מש"ה אינה יכולה השכינה לשכון כבוד בא"י, משום שאין קדושתה סובלת טומאת הארץ, אבל אמאי

שמתאר זאת הכוזרי¹¹⁴: "והנה יש ב'כבוד' ההוא מה שהראייה הנבואית לבדה יכולה

ישראל גולים ע"ז העון שנעשה לשם מצוה, ע"ז נתן המקרא טעם 'כי אני ה' שוכן בתוך בני', פ' אין אני יכול לשכון בקרב אוה"ע שבתו"ל אם לא כשישראל שמה ויהי השכינה שרויה ביניהם, מש"ה כשהשכינה גולה, ממשכת ישראל אחריה לגולה, ותהי שכינה שרויה בתוכם, וא"כ שפיר למדנו מזה המקרא שבמקום שגלו ישראל שכינה עמהם" וכו' (שו"ת משיב דבר, לנצי"ב, חלק ג, סימן י, ד"ה והנה). ועיין עוד רמב"ן לבראשית מו, א; דרשות הר"ן, דרוש תשיעי, ד"ה והודיעני (עמוד קנט, מהדורת ירושלים תשל"ז); אברבנאל לדברים ד, כה, ד"ה והנה הראב"ע; אור חדש, למהר"ל, ד"ה רבי אבא (עמוד סה, מהדורת ב"ב תשל"ה); יערות דבש, לרבי יהונתן אייבשיץ, חלק א, דרוש י, ד"ה והנה ענין גלות השכינה (עמוד קצד, במהדורת מכון ירושלים תשמ"ד), וכן דרוש א, ד"ה וכבר אמרו (עמוד יט, שם); ודברי רבי צדוק הכהן מלובלין, בספר דובר צדק, ד"ה בויק"ר (דף ט ע"א, ד"צ ב"ב תשכ"ז), בספר רסיסי לילה, אות יט, ד"ה ענין (דף יא ע"א, מהדורת ניו יארק תשי"ג), ובספר ישראל קדושים, אות ה, ד"ה ועוד (דף טז ע"ב, מהדורת ניו יארק תשי"א). וראה עוד מכילתא, בשלה, מסכתא דשירה, פרשה ג; ספרי, בהעלותך, פסקא פד; ירושלמי, תענית, פרק א, הלכה א; זוהר ויגש (ח"א דף ריא ע"א); שמות רבה, פרשה כג, אות ו; במדבר רבה, פרשה ז, אות י; רש"י לדברים ל, ג, וגור אריה שם, אות א; תוספות לסוכה מה ע"א, ד"ה אני; כוזרי, מאמר ה, אות כג; רבנו בחיי לבראשית מו, ד; שו"ת הרשב"א, חלק א, סימן תיח, ד"ה החלק הרביעי (עמוד רכב, מהדורת מכון ירושלים תשנ"ז); שערי אורה, שער א, ד"ה ועתה (דף ט ע"ב, מהדורת וורשא תרמ"ג), ושער ה (דף מח ע"א, שם). ועיין עוד זוהר שמות (ח"ב דף ד ע"ב); אור החיים לדברים כח, יב; ואור זרוע לצדיק, לרבי צדוק הכהן מלובלין, מאמר אל"ף רבתי ואל"ף זעירא, ד"ה זהו ביאור אשרין (דף יח ע"א, מהדורת לובלין תרפ"ט)

113. "השוכן אתם בתוך טומאתם" (ויקרא טז, טז) - אפילו בשעת שהן טמאין, שכינה עמהם" (יומא נו ע"ב); "אמר 'השוכן אתם', ופירש רש"י 'אע"פ שהם טמאים שכינה ביניהם', ולמה כך, אלא ודאי מן הטעם שאמרנו, כי הטומאה לישראל מקרית, ואפי' כשהם בטומאתם, שם העצם שלהם טהורים, ואומות העולם, הטומאה שלהם עצם" וכו' (שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סימן קפח). וראה ספרא, אחרי מות, פרק ד, אות ה; ספרי, נשא, פסקא א, ד"ה אשר אני, ומסעי, פסקא קסא; שמות רבה, פרשה טו, אות ו; במדבר רבה, פרשה ז, אות ט; מדרש תנחומא, מצורע, אות ט. ועיין עוד איכא רבה, מהדורת בונבר, פרשה ג, אות כ (ווילנא תרג"ט); ילקוט שמעוני, חלק א, רמזים תקעד, תשא, תשפת, וחלק ב, רמז תתרח; רש"י לויקרא טז, טז, ולבמדבר לה, לד; שו"ת הרשב"א, חלק א, סימן תיח, ד"ה החלק הרביעי; שערי אורה, שער א, ד"ה ועתה (דף ט ע"א, מהדורת וורשא תרמ"ג). וראה עוד מה שכתב רבי צדוק הכהן מלובלין בספר פוקד עקרין, אות ו, ד"ה והנה (דף כג ע"א, מהדורת לובלין תרפ"ט), בספר מחשבות חרוץ, אות ד, ד"ה ובזה (דף ט ע"א, מהדורת ניו יארק תשט"ו), ואות ט, ד"ה ובתחלה (דף לד ע"א, שם), בספר דברי סופרים, לקוטי אמרים, אות טז, ד"ה וזהו גאולה (דף פג ע"א, מהדורת ב"ב תשכ"ז), בספר שיחת מלאכי השרת, פרק ד, ד"ה ודבר זה הוא מצד (דף לב ע"א, מהדורת לובלין תרפ"ז), בספר דובר צדק, אות א, ד"ה עירובין (דף ב ע"א, ד"צ ב"ב תשכ"ז), ד"ה בויק"ר (דף ט ע"א, שם), וד"ה ותאנא (דף מז ע"ב, שם), בספר רסיסי לילה, אות יט, ד"ה ענין (דף יא ע"א, מהדורת ניו יארק תשי"ג), ובספר ישראל קדושים, ד"ה ועוד יש (דף טז ע"ב, מהדורת ניו יארק תשי"א). וראה גם בספר מאור עינים, פרשת קדושים, ד"ה או יאמר (עמוד קמב, מהדורת ירושלים תשכ"ח). וכן ראה מה שכתב בזה בשו"ת ציץ אליעזר, לר' אליעזר יהודה וולדינברג, חלק י, סימן ז, אות א (עמוד נז)

114. כוזרי, מאמר ד, אות ג, בסופה

לעמוד בו, וכן יש בו דברים שאפילו ראייתנו אנו תוכל לעמוד בהם... אך אחרי אלה נעשים הדברים דקים ביותר, עד למדרגה בה גם הנביא לא ישיגם, ואם יתאמץ להשיגם תפגם מזיגתו. הלא כן הדבר גם בנוגע לכח הראייה הפשוטה, כי מי שראיתו חלשה, לא יראה כי אם באור המועט, מעין זה שבין הערביים, כאשר יראה העטלף, ומי שעניו תרוטות וראייתו מועטת עוד יותר, אינו רואה כי אם מעין צל. רק מי שראייתו חזקה, יראה את אור השמש, אולם עצם השמש בטהרתה לא תוכל עין להתבונן בה, ואם תתאמץ תתעורר¹¹⁵. וכך גם כותב הרמב"ם¹¹⁶, ש"מה שבא מזאת הפעולה מיוחס לה' ית', הוא בענין התמדת שכינתו... במקום... כל מקום כפי ענינו". ומסכם זאת בעל ה'תפארת ישראל', "דאין קדושת אלהותו ית' והשגחתו בכל מקום בשוה, תדע וכי ס"ד שתהיה השראת שכינתו ית' ח"ו במקום הטינופת והטומאה שוה כבמקום הטהרה והקדושה? וגם מתנ"ך מוכח שאין השגחה מהקב"ה שוה בכל אדם ובכל זמן ובכל מקום" וכו'¹¹⁷.

על פי זה מובן, שאמנם השראת שכינה באופן שלם תיתכן רק בישראל, אולם מדרגות נמוכות יותר של השראת שכינה תיתכנה גם אצל גויים¹¹⁸; שאמנם בכדי להשיג השראת שכינה ישירה וקבועה יש צורך להיות חכם גיבור עשיר ועניו, אולם השראת שכינה שאיננה ישירה¹¹⁹ וקבועה¹²⁰ תיתכן גם אצל מי שאיננו בעל תכונות אלו. כך גם מסביר

115. "ר"ל מדרגות מדרגות, כפי מעלת הנביא ישיג למדרגה יותר דקה לדאותה" (אוצר נחמד שם, ד"ה ויש אחריו). ועיין עוד מורה נבוכים, חלק א, פרק לב; ספר העקרים, מאמר ב, פרק כט; וחובות הלבבות, שער היחוד, פרק י

116. מורה נבוכים, חלק א, סוף פרק כה

117. תפארת ישראל, בבא בתרא, פרק ב, משנה ט, אות עד, ע"ש. וראה עוד בהרחבה בסולם בית אל, ליעב"ץ, ד"ה עכשיו (דף ז ע"ב, מהדורת לעמבערג תרס"ד)

118. על דברי תנא דבי אליהו רבה (פרק ט), ש"בין ישראל, בין עכו"ם... רוח הקודש שורה עליו, שואל בעל 'תוספות בן יחיאל': "והרי זה סותר מאמרו מה שכתב לקמן (תנא דבי אליהו זוטא, פרק י), וז"ל: נשבע הקב"ה לעמו ישראל שלא ישרה עוד שכינתו על עכו"ם, רק בישראל, ע"ש", ומתריך: "וצריכין לחלק בין נבואה גלוי והשראת השכינה, ובין רוה"ק כשהוא פנימיות, ע"ד ניבא ולא ידע מה ניבא". וב'מאורי אש' (שם, ס"ק ג) תירץ, "שהכונה פה ברוה"ק, הוא רוח המעוררו לפעול טוב, ולהיות גבור בארץ בטוב המדות, ולהנהיג האומה בדרך ה', וה' עוזרהו לזו, וזה יתכן להיות גם בעבד ושפחה, והבן". וראה עוד מה שכתב רבי צדוק הכהן מלובלין, בספר ישראל קדושים, אות ו, ד"ה והנה (דף כח ע"א, מהדורת ניו יארק תשי"א), וד"ה וכונת (ע"ב, שם), בתירוץ קושיה זו

119. על דברי הגמרא בנדרים (לח ע"א), ש"אין הקב"ה משרה שכינתו אלא על גבור ועשיר וחכם ועניו", כותב בעל ה'גאון יעקב' (הנדפס ב'עין יעקב'): "הרב הר"י אלבו והאלבלידי הרעישו בקול על זה המאמר: הלא כבר נמצא זמן נביאים אשר לא היו במדרגות הללו בזמן הבית, ולא היה להם מדרגות הללו, והגיעו לנבואה ורוה"ק. והיותו פלא, כי בצאת ישראל ממצרים אז, שש מאות אלף רגלי העם, לא די שזכו לנבואה, אבל זכו למדרגה היותר גבוה מהנבואה, והוא מדרגת פנים בפנים, כאשר אמר מרע"ה 'פנים בפנים דיבר ה' עמכם' (דברים ה, ד), והאם כולם היו להם אלה המדרגות, חכם ועשיר וכו'?" והוא מתריך, "כי להורדת השפע הנבואה על איש מהאנשים, אי אפשר ולא יצויר כלל רק

המהרש"א את השראת השכינה בישראל על אף טומאתם¹²¹, וכך מבארת הגמרא את השראת השכינה בחו"ל¹²², ובזמן בית שני¹²³. כך גם ניתן להסביר את המחיצות השונות שבהן היו שרויים משה, אהרון, הכהנים והעם בשעת מתן תורה¹²⁴, וכך מבאר הכוזרי את מדרגת השכינה היום בארץ ישראל: "השכינה הנראית עין בעין נעדרת כיום בארץ ישראל,

בשתהיינה לו אלו הד' המדרגות הקודמות, והוא חכם ועשיר, ובזולת אלה המדרגות הוא כמו מקום חשוך אשר אינו מכוון נגד חלון הבית, ולא יזהיר עליו זוהר השמש. אמנם כשהושפע כבר על איש אחד שפע רב בנבואה, הוא כמו מראה מלוטשת, אשר באמצעותו מתהפך על האנשים הבלתי מוכנים לנבואה... זיוו אור הנבואה. ולזאת, במעמד הר סיני, היה אדונינו משה רבינו ע"ה עומד בין ה' ובין העם, והיה כמו מראה המלוטשת, אשר באמצעותו נתהפך עליהם מאור זיוו עליהם... וזו הסיבה אשר הנבואה היתה בזמן שבהמ"ק קיים, ורב העם הקדושים זכו בה, כי הארון והלוחות והבית הקדוש בעצמו היו כמו מראה המלוטשת" וכו'. ומקור דבריו בספר העקרים, מאמר ג, פרק יא (ראה לעיל, הערה 109). ועיין עוד בדרשות הר"ן, הדרוש התשיעי

120. ה'כסף משנה' (בהלכות יסודי התורה, פרק ז, הלכה א) שואל על הרמב"ם, שהזכיר רק "חכם גדול בחכמה, גבור במדותיו": "צ"ע, למה לא כתב שיהא גבור בכח ועשיר ועניו" וכו', ועונה: "וי"ל, שהרא"ש פירש אהא דר' יונתן 'אין הקב"ה משרה שכינתו' - בקביעות, ומשמע מדבריו דשלא בקביעות אפשר שיתנבא אע"פ שלא יהיה בו כל המדות הללו, ורבינו לא נחת הכא לפרש אלא תנאי הנביא להתנבאות, ואפילו שלא יהא בקביעות". וכן כותב הרשב"א בתשובותיו (חלק א, סימן תקמח, ד"ה ואמנם, עמוד רעא, מהדורת מכון ירושלים תשנ"ז, וחלק ד, סימן רלד, ד"ה על כן); הר"ן בדרשותיו (דרוש ה, נוסח ב, ד"ה ומה שאמר, עמוד פ, מהדורת ירושלים תשל"ז); והרא"ם (הובאו דבריו בשיטה מקובצת לנדרים דף לח ע"א). וראה גם בספר ישראל קדושים, לרבי צדוק הכהן מלובלין, אות ו, ד"ה וראיתי (דף ל ע"א, ד"צ ניו יארק תשי"א; וראה שם גם בד"ה וגם, דף כט ע"ב). ועיין עוד ב'עיון יעקב' לנדרים לח ע"א, וברי"פ על ה'עין יעקב' לשבת צב ע"א

121. בגמרא ביומא (נו ע"ב) מובא: "אמר ליה ההוא צדוקי לר' חנינא, השתא ברי טמאים אתון (רש"י: ודאי טמאים אתון ואין שכינה ביניכם שורה בטומאה), דכתיב: 'טומאתה בשוליה' (איכא א, ט). אמר ליה, תא תזי מה כתיב בהו: 'השוכן אתם בתוך טומאתם' (ויקרא טז, טז) - אפילו בזמן שהן טמאין, שכינה שרויה ביניהן". ומבאר המהרש"א (בחדושי אגדות לדף נז ע"א), שטענת הצדוקי היתה, ש"גם כי טהורים הייתם, השתא בגלות נעשיתם ברי טמאים, דכתיב 'טומאתה בשוליה', ופורש עצמו מכם, כפורש מטומאת נדה. וא"ל: מה כתיב בהו, 'השוכן אתם' וגו' - שאינו פורש לגמרי, אלא כפורש מאשתו נדה, דדר עמה בבית א', כן הקב"ה שוכן אתנו גם עתה בגלות, כמ"ש 'עמו אנכי בצרה' (תהלים צא, טו)". וראה מדרש תנחומא (מהדורת בובר), מצורע, אות יח; ילקוט שמעוני, חלק א, רמז תקעא. ועיין עוד תפארת ישראל, בבא בתרא, פרק ב, משנה ט, אות עד; רסיסי לילה, לרבי צדוק הכהן מלובלין, אות לג (דף כה ע"א, מהדורת ניו יארק תשי"ג). וראה גם בנצח ישראל, למהר"ל, פרק ד, ד"ה ויש (עמוד יט, מהדורת לונדון תשי"ז), שמחלק בין טומאה בשוגג לטומאה במזיד

122. "כי נח נפשיה דרב הונא... פתח עליה רבי אבא: ראוי היה רבינו שתשרה עליו שכינה, אלא שבבל גרמה ליה. מתיב רב נחמן בר חסדא, ואמרי לה רב חנן בר חסדא: 'היה היה דבר ה' אל יחזקאל בן בוזי הכהן בארץ כשדים' (יחזקאל א, ג). טפח ליה אבוב בסנדליה... מאי 'היה' - שהיה כבר (רש"י: כלומר החיה שעתא הוה ולא יותר)" (מועד קטן כה ע"א), דהיינו שזו היתה השראת שכינה באופן בלתי קבוע, וכפי שתירץ ה'כסף משנה' את דברי הרמב"ם (ראה לעיל הערה 120). וכן כתב בספר הברית (חלק א, מאמר

כי השכינה שורה רק על נביא או על צבור רצוי לאלוה ורק במקום המיוחד... אבל השכינה הנסתרת הרוחנית, היא עם כל בן ישראל זך המעשים וטהר הלב אשר כל משא נפשו קודש לאלהי ישראל, וארץ ישראל היא המיוחדת לאלהי ישראל... והלב לא יזך והכוונה לא תהיה כולה קדש לאלוה כי אם במקום אשר ייאמן עליו כי הוא מיוחד לאלוה" וכו' 125. על פי יסוד זה ניתן להסביר, שאין מחלוקת בין המדרש 126 הקובע בפסקנות שאין

א, פרק א). וראה עוד בספר דברי שאול, לרבי יוסף שאול הלוי נאטאנזאהן, פרשת ויצא, ד"ה אכן (דף כז ע"א, מהדורת לעמבערג תרל"ח). וראה תירוצים נוספים בדברי רש"י שם, ד"ה שהיה כבר; מדרש תנחומא, בא, אות ב; כוזרי, מאמר ב, אות יד; ובית הבחירה, למאירי, פתיחה למסכת אבות (עמוד 19 במהדורת ירושלים תשכ"ד). ועיין עוד עקדת יצחק, פרשת בא, שער לו, דבר י (דף מג ע"א); וספורנו לבמדבר כח, יא; יערות דבש, לרבי יהונתן אייבשיץ, חלק א, דרוש ד, ד"ה וזהו (עמוד צו, מהדורת מכון ירושלים תשמ"ד)

123. "אלהא סנינא לכו (רש"י: לכל בני בבל, שלא עלו בימי עזרא, ומנעו שכינה מלבוא מלשוב לשרות בבית שני), דכתיב: 'אם חומה היא נבנה עליה טירת כסף, ואם דלת היא נצור עליה לוח ארז' (שיר השירים ה, ט)... עכשיו שעליהם כדלתות (רש"י: לחצאין), נמשלתם כארז שהרקב שולט בו (רש"י: מקצתו תולעת אוכלתו מתוכו, ומקצתו קיים, כך קצת חזון שכינה היה שם, וכלו לא היה)" (יומא ט ע"ב); "בבית ראשון דאיה שכינתא עלאה, ובבית שני דאיה שכינתא תתאה" וכו' (זוהר בראשית, ח"א דף כז ע"א; וראה שערי אורה, שער ח [עמוד 172, מהדורת וורשא תרמ"ג]). וראה רבנו בחיי לבראשית מו, כז; תניא, ליקוטי אמרים, פרק נג; שו"ת בנין ציון, לרבי יעקב יוקב עטלינגר, סימן ג, ד"ה אמנם; ובן יהודע, לרבי יוסף חיים, יומא כא ע"ב, ד"ה נמצא. וראה עוד תוספות לערכין ו ע"א, ד"ה כגון; רוממות אל, לאלשיך, תהלים קכג; חידושי הרשב"ש לסוכה נג ע"א, ד"ה אם, ולברכות סא ע"ב, ד"ה ובזמן; פתח הדביר, לרבי חיים פאלאג'י, או"ח, סימן קיב, סעיף ב; אפיקי יהודה, לרבי יהודה ליב הלוי עד"ל, דרוש כא, אות ו (חלק א, עמוד שנא, מהדורת ירושלים תשנ"ט); שו"ת שארית יוסף, לר' יוסף מרדכי הלוי, סימן א; שיחת מלאכי השרת, לרבי צדוק הכהן מלובלין, ד"ה וזהו שאמרו (דף לו ע"א, מהדורת ב"ב תשכ"ז); שו"ת משפט כהן, סימן צו, ד"ה וכן ביסוד (עמוד קצג, מהדורת ירושלים תשכ"ו), וד"ה אכן עצם (עמוד רי, שם). ועיין עוד בנצח ישראל, למהר"ל, פרק ד, ד"ה ויש לך (עמוד יט, מהדורת לונדון תשי"ז), ובשו"ת הרב"ז, לר' בצלאל זאב שאפראן, חלק א, סימן כז

124. "ועלית אתה ואהרן עמך והכהנים והעם אל יהרסו" וגו' (שמות יט, כד) - "אתה מחיצה לעצמך, ואהרן מחיצה לעצמו, והם מחיצה לעצמם. משה נגש יותר מאהרן, ואהרן יותר מן הכהנים, והעם כל עיקר אל יהרסו את מצבם לעלות אל ה'" (רש"י, על פי המכילתא והמכילתא דרשב"י; וראה עוד רש"י לשמות כ, יז, ולשמות כד, יג). וכתב הרשב"א בתשובותיו (חלק ד, סימן רלד, ד"ה דע): "וא"כ כבר עלו למדרגה ממדרגות הנבואה, והשיג כל אחד כפי מה שהוא, משה מחיצה בפני עצמו, אהרן מחיצה בפני עצמו, ונדב ואביהו מחיצה בפני עצמם, ושאר העם כל אחד מחיצה בפני עצמו, ולא שהשיגו כל העם השגה אחת זה כזה"

125. כוזרי, מאמר ה, אות כג

126. "א"ר אבא ב"כ: כתיב 'זנועדתי לך שם ודברתי אתך מעל הכפורת מבין שני הכרובים אשר על ארון העדות' וגו' (שמות כה, כב) - ללמדך שאפ"ל מה שאחורי הכפורת אינו פנוי מן השכינה... שאין מקום בארץ פנוי מן השכינה" וכו' (במדבר רבה, פרשה יב, אות ד). וראה ילקוט שמעוני, חלק ב, רמז שו; פסיקתא רבתי, פרשה ה. ועיין עוד ברכות סב ע"ב; תוספות לבבא בתרא כה ע"א, ד"ה וצבא; שו"ת יד

מקום ללא שכינה, לבין הדעה המובאת בגמרא¹²⁷, שלפיה שורה השכינה עתה רק במערב¹²⁸, ורק לעתיד לבוא תשרה בכל מקום¹²⁹, אלא הם מדברים על דרגות שכינה שונות¹³⁰. כמו כן ניתן להסביר על פי יסוד זה את מסעותיה של השכינה¹³¹, שעלתה ושירדה מעלות

אליהו, לר' אליהו מלובלין, סוף סימן א; וש"ת שבות יעקב, חלק ג, סימן לא, ד"ה איברא 127. "ורבי אושעיא סבר, שכינה בכל מקום... ורבי אבהו אמר, שכינה במערב, דאמר ר' אבהו: מאי 'אוריה' (רש"י: אני שמעתי, כך קורין למערב בלשון פרסי; ועיין שם פירוש נוסף) - 'אוריה' וכו' (בבא בתרא כה ע"א; וראה בש"ת שאילת יעבץ, חלק א, סימן מז, ד"ה אחר זמן); "אמר רבי יוחנן, לא אמרו אלא מן הצופים ולפנים... ובזמן שהשכינה שורה" וכו' (ברכות סא ע"ב). וראה שמות רבה, פרשה ב, אות ב; מדרש תנחומא, מהדורת בובר, שמות, אות י; ומדרש שוחר טוב, תהלים יא. ועיין עוד בפתיחתא דאיכה רבתי, אות כ; ילקוט שמעוני, חלק ב, רמזים קצה, תתנה; שו"ת מהרש"ם, חלק ד, סימן סו, ד"ה ואולם (דף לא ע"ב)

128. "הנה זה עומד אחר כתלנו" (שיר השירים ב, ט) - זה כותל מערבי של ביהמ"ק, שאינו חרב לעולם. למה? שהשכינה במערב" (במדבר רבה, פרשה יא, אות ג); וראה מורה נבוכים, חלק ג, פרק מה; גבורות ה', פרק ע, ד"ה במה (עמוד שכא, מהדורת לונדון תשי"ד); יערות דבש, דרוש ד, ד"ה והטעם (חלק א, עמוד עז, מהדורת מכון ירושלים תשמ"ד); שו"ת חתם סופר, יו"ד, סימן רלד, ד"ה והנה; ודרשות החתם סופר, דרוש לח' טבת, הספד על ר' משולם איגרא, ד"ה הנה (חלק א, דף עו ע"א, מהדורת ניו יארק תשכ"א). וראה גם בספר פדה את אברהם, לרבי אברהם פאלאגי, מערכת הבי"ת, אות טו (דף סו ע"ב, במהדורת אומיר): "זוה חזיתי ואספרה להיו"א ס' שמות ד"ג ע"ב, כמא' דמעולם לא זזה שכינתא מכותל מערבי, המעשה רב של הרב מהר"ח ן' עטר, שנתן לתלמידו כתב ציוותא שיניחנה בכותל מערבי ונזדמנו לו מזונותיו, יע"ש". וכן ראה סנהדרין צא ע"ב; זוהר שמות (ח"ב דף ה ע"ב), ומשפטים (ח"ב דף קטז ע"א); שמות רבה, פרשה ב, אות ב; שיר השירים רבה, פרשה ב, אות כב; ילקוט שמעוני, חלק ב, רמזים קצה, תתקפה, ד"ה מדלג; מדרש שוחר טוב, תהלים יא. ועיין עוד שו"ת הרדב"ז, חלק ב, סימן תרמח; שו"ת הרמ"ע מפאנו, סימן לז, ד"ה מיהו כיון (עמוד סט, מהדורת ירושלים תשכ"ג); שם הגדולים, לחיד"א, מערכת גדולים, אות א, ס"ק סט (דף ו ע"ב); דברי סופרים, לרבי צדוק הכהן מלובלין, לקוטי אמרים, אות טז, ד"ה וזהו גאולה (דף פג ע"א, מהדורת ב"ב תשכ"ז); קב הישר, לר' אהרן ש' קאיידנוור, פרק צג (מהדורת זולצבאך, תקנ"ה); שו"ת משפט כהן, סימן פט, ד"ה ע"ד הערתו (עמוד קסו, מהדורת ירושלים תשכ"ו); שו"ת אגרות משה, יו"ד חלק ד, סימן סג, אות יא, ד"ה ונמצא (עמוד שי, מהדורת ירושלים תשנ"ו). וראה גם מגילה כא ע"ב

129. "ר' כהן אחוה דר' חייא בר אבא אמר: כשם שהשכינה מצויה מהיכל לירושלים, כך תהיה השכינה ממלאת מסוף העולם ועד סופו, הה"ד: 'וימלא כבודו את כל הארץ אמן ואמן' (תהלים עב, יט)" (אסתר רבה, פרשה א, אות ד)

130. ועיין עוד במהרש"א ליבמות קה ע"ב, ד"ה המתפלל, שכתב, שדברי רבי ישמעאל ב"ר יוסי, ש"המתפלל צריך שיתן עיניו למטה ולבו למעלה", הם פשרה במחלוקת האם השכינה נשארה בארץ או שנסתלקה לשמים, ונראה שמקורו בשמות רבה (פרשה ב, אות ב): "עיניו יחזו עפעפיו יבחנו בני אדם" (תהלים יא, ד) - א"ר ינאי: אע"פ ששכינתו בשמים, עיניו יחזו, עפעפיו יבחנו בני אדם" וכו'

131. "אמר רבי שמעון: עיקר שכינה בתחתונים היתה, שנאמר 'וישמעו את קול ה' אלהים מתהלך בגן' (בראשית ג, ח), בא אדם וחיטא, נסתלקה מן הארץ לשמים, עמד קין והרג את אחיו, נסתלקה מן הרקיע הראשון לשני, עמד דור אנוש והכעיס לפניו, נסתלקה מן השני לשלישי, עמד דור המבול

והדרגות¹³², וכן את השלבים בהשראת השכינה לעתיד לבוא¹³³. ונראה שזהו גם המובן של המספרים השונים הנצרכים להשראת שכינה: מצינו ששכינה צריכה להיות בהקהל¹³⁴,

והשחית דרכו, נסתלקה מן השלישי לרביעי, דור הפלגה נתגאה, נסתלקה מן רביעי לחמישי, סדומיים קלקלו, נסתלקה מן החמישי לשישי, עמדו אמרפל וחבריו, נסתלקה מן שישי לשביעי. עמד אברהם וסגל מעשים טובים, נמשכה השכינה מן שביעי לשישי... עמרם מן שני לראשון, משה ביום שהוקם המשכן: 'זכבוד ה' מלא את המשכן' (שמות מ, לד); 'זשה"כ: 'כי ישרים ישכנו ארץ' (משלי ב, כא) - ישכנו השכינה בארץ" (מדרש תנחומא, פקודי, אות ו). וראה בראשית רבה, פרשה יט, אות יג; במדבר רבה, פרשה יג, אות ד; שיר השירים רבה, פרשה ה, אות א; מדרש תנחומא, נשוא, אות טז; פסיקתא רבתי, פרשה ה; רמב"ן בראשית ג, ח; גבורות ה', למחר"ל, פרק סו (עמוד שה, מהדורת לונדון תשי"ד); שערי אורה, שער א (דף ח ע"א, מהדורת וורשא תרמ"ג), ושער ח (דף פד ע"ב, שם). ועיין עוד דגל מחנה אפרים, פרשת שופטים, ד"ה לא תסיג (עמוד רכז, מהדורת ירושלים תשנ"ה); מאור ושמש, פרשת בשלח, ד"ה עוד במדרש ואילך (עמוד קכה, מהדורת בראון). וראה גם ראש השנה לא ע"א: "עשר מסעות נסעה שכינה, מקראי: מכפורת לכרוב, ומכרוב לכרוב, וממפתן למפתן, וממפתן לחצר, ומחצר למזבת, וממזבח לגג, ומגג לחומה, וחומה לעיר, ומעיר להר, ומהר למדבר, וממדבר עלתה וישבה במקומה, שנאמר: 'אלך אשובה אל מקומי' (הושע ה, טו)... א"ר יוחנן: ששה חדשים נתעכבה שכינה לישראל במדבר שמא יחזרו בתשובה... וכנגדן גלתה סנהדרין" וכו' (וראה פסיקתא רבתי, פרשה י: "כיון שבטלה סנהדרין - נסתלקה השכינה"); ועיין עוד פתיחתא לאיכא רבתי, כה; ילקוט שמעוני, חלק ב, רמזים רנז, שנ; פסיקתא דרב כהנא, פסקא יג; סדר עולם רבה, פרק כו; אוצר המדרשים, עמוד 177; שערי אורה, שער ה (דף מט ע"ב, מהדורת וורשא תרמ"ג); שערי לשם שבו ואחלמה, חלק א, סימן טז, אות ח (עמוד רלא, מהדורת ירושלים תשנ"ד). אמנם ראה בדרשות החת"ם סופר, דרוש לח' טבת, הספד לר' משולם איגרא, ד"ה הנה (חלק א, דף עו ע"א, מהדורת ניו יארק תשכ"א), שאף על פי ש"בעת החורבן השיב כביכול אחור ימינו, ונתן רשות לאויבים לכנס להיכל ולשפוך חמתו על עצימ ואבנים, אמנם מיד אח"ז חזרה שכינה לכותל מערבי" וכו'; וראה גם שערי אורה, שער ח (דף פד ע"ב, מהדורת וורשא תרמ"ג); מאור עינים, פרשת ויצא, ד"ה ויצא (עמוד סב, מהדורת ירושלים תשכ"ח)

132. "עשרה מעלות נסתלקה שכינה ממקום למקום" וכו' (אבות דרבי נתן, פרק לד, אות ו). וראה בחידושי אגדות למהרש"א, ראש השנה לא ע"א, ד"ה י' מסעות

133. "ללמדך, שבשעה שהקב"ה מגלה שכינתו על ישראל, אינו נגלה עליהם כאחת, מפני שאינן יכולין לעמוד באותה טובה בפעם אחת, שאם יגלה להם טובתו כאחת ימותו כלם... אלא מה הקב"ה עושה? מתגלה להם קמעא קמעא" וכו' (מדרש תנחומא, דברים, אות א; וראה ילקוט שמעוני, חלק ב, רמז תמא). ועיין עוד בנושא זה בירושלמי, ברכות, פרק א, הלכה א, ויומא, פרק ג, הלכה ב; אסתר רבה, פרשה י, אות יד; שיר השירים רבה, פרשה ו, אות טז; מדרש שוחר טוב, תהלים יח, ותהלים כב; ילקוט שמעוני, חלק ב, רמז קסד; זוהר וישלח (ח"א דף קע ע"א); אמנות ודעות, לרס"ג, מאמר ז, אות ו, ומאמר ח אותיות ה-ו; אור חדש, למחר"ל, הקדמה (עמוד נב, מהדורת ב"ב תשל"ב); קול התור, פרק א, אות טו, ופרק ב, אות קד; מלבי"ם למיכה ד, ח, וש"נ; שערי לשם שבו ואחלמה, חלק ב, סימן יג, פרק א, אות ב, ד"ה אך הענין; שיבת ציון, בעריכת אברהם י' סלוצקי, חלק ב, עמוד 3 (וורשא תר"ס); אם הבנים שמחה, לרבי ישכר שלמה טייכטל, פרק ב, אות ב ואילך; צרור המור, לר"א סבע, פרשת וישלח, ד"ה ולכן (עמוד 98 במהדורת וורשא); התקופה הגדולה, לר"מ כשר, פרק ד, אות

אולם מהו 'הקהל' זה? הגמרא בסנהדרין אומרת שיש צורך בעשרה¹³⁵, ואילו המשנה באבות¹³⁶ מביאה חמש אפשרויות לגבי השראת שכינה בלימוד התורה: עשרה, חמישה,

- ה; אמרי שמאי, לרבי שמאי גינזבורג, חלק א, עמודים סג-סד (ויש להעיר, ש'אילת השחר' היא כינוי לשכינה - ראה נועם אלימלך, פרשת וישלח, ד"ה וזהו ויותר [עמוד צד, מהדורת ירושלים תשל"ח], ודגל מחנה אפרים, פרשת ויחי, ד"ה נפתלי [עמוד עא, מהדורת ירושלים תשנ"ה])
134. "אז יקהל שלמה את זקני ישראל וגו' ויקהלו אל המלך שלמה כל איש ישראל' (מלכים א' ח, א-ב) - מלמד שאין השכינה שורה אלא בהקהל" וכו' (סדר עולם רבה, פרק טו). ועיין עוד באורחות חיים, חלק א, הלכות תפילה, אות כ: "דכל מקום שיש צבור - יש שכינה" וכו'
135. "כל בי עשרה - שכינתא שריא" (סנהדרין לט ע"א), ועיין בחידושי אגדות למהרש"א שם, ד"ה שכינתא. וראה עוד נדרים ח ע"א: "גידוהו בחלום צריך י' בני אדם להתיר לו" וכו', ותוספות שם, ד"ה צריך: "לפי שחלום הוי כעין נבואה, יש לו לדאוג מן הפורענות, לכן צריך להתירו בעשרה, ואז הוא מותר באותו ב"ד שנידוהו, דאכל בי עשרה שכינה שריא" (וכעין זה כתב הרא"ש בפירושו שם, וראה גם בשו"ת התשב"ץ, חלק ב, סימן קכח, ד"ה מעתה); זוהר וישב (ח"א דף קפג ע"ב), ותרומה (ח"ב דף קכט ע"ב); תקוני זוהר, תקון תשעה עשר (דף מא ע"ב); שו"ת בנין ציון, סימן ג, ד"ה אמנם. וכן נפסק להלכה (בבית יוסף, או"ח, סימן נה, אות א(ב) ג-ד, ד"ה ואלו העשרה), לגבי צירוף קטן המוטל בעריסה למניין, שיש דעות שהוא "מצטרף, דכל בי עשרה שכינתא שריא" וכו' (ועיין עוד בשו"ת מהרי"ל, סימן קג, ד"ה והישן, וסימן קצו, ובבית יוסף שם, באות ו-ז, ד"ה כתוב בהגהות, ובאות ח, ד"ה כתוב, ובסימן קצט, אות י, ד"ה ולענין הלכה), וראה גם בבית יוסף, יו"ד, סימן רלד, אות לד, ד"ה ומ"ש אלא. ובשו"ת חתם סופר, חלק ה, סימן עא, ד"ה יקרתו, כתב לגבי שבועה, ש"כיון דלא מזכירי שם שמים בחדי, ליהוי עכ"פ בעשרה, דכל בי עשרה שכינתו שרי, והוה קצת כאלו הזכיר השם" וכו' (וכן כתב שם, בסימן עג, ד"ה אחר)
136. "רבי חלפתא איש כפר חנניה אומר: עשרה שיושבין ועוסקין בתורה - שכינה שרויה ביניהם, שנאמר: 'אלהים ניצב בעדת אל' (תהלים פב, א), ומנין אפילו חמשה, שנאמר: 'ואגודתו על ארץ יסדה' (עמוס ט, ו), ומנין אפילו שלשה, שנאמר: 'בקרב אלהים ישפוט' (תהלים פב, א), ומנין אפילו שנים, שנאמר: 'אז נדברו יראי ה' איש אל רעהו ויקשב ה' וישמע' וגו' (מלאכי ג, טז), ומנין אפילו אחד, שנאמר: 'בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתיך' (שמות כ, כא)" (אבות, פרק ג, משנה ו), וראה בדברי המהר"ל בדרך חיים שם (עמוד קכד, מהדורת לונדון תשכ"א), וכן בדבריו למשנה ג שם (עמוד קטז ואילך, שם), ולפרק ה, משנה א (עמוד רטו, שם), ומשנה טו (עמוד רנד, שם), ובגבורות ה', פרק נח (עמוד רנח, מהדורת לונדון תשי"ד). וכן ראה בדברי רבי צדוק הכהן מלובלין, בספר צדקת הצדיק, אות קפה (עמוד 92, מהדורת בית אל תשמ"ח). ועיין עוד בתוספות לסוכהג ע"א, ד"ה בשלש. וראה עוד בדרשות הר"ן, דרוש תשיעי (עמוד קמו, מהדורת ירושלים תשל"ז): "הפליגו רז"ל בכמה מקומות בכבודן של רבים, וקבעו מנין ידוע שיתחייב שיהיה נמצא קודם שתחול שכינה עליהם, כמו שאמרו ביבמות 'שובה ה' רבבות אלפי ישראל - מלמד שאין השכינה שורה בפחות משתי רבבות מאלפי ישראל' וכו' כדאיתא התם, ומצינו בדבריהם ז"ל מנינים חלוקים, יחדו אותם לחלות השכינה עליהם" וכו'. וראה עוד בשו"ת משיב דבר, לנצי"ב, חלק א, סימן מד, ד"ה כך. ועיין עוד ברמב"ן לבמדבר יא, טז: "וכן במתן תורה 'ושבעים מזקני ישראל', כי ראוי במספר השלם הזה שישורה עליהם כבוד השכינה, כאשר היא המחנה העליון" וכו'

שלושה, שנים, ואפילו אחד, וכך גם מביא המדרש¹³⁷ לגבי השראת השכינה בתפילה¹³⁸. אלא הסבר הדבר הוא, שיש מדרגות שונות בהשראת שכינה¹³⁹, כפי שמבארת הגמרא בברכות¹⁴⁰, וכפי שמתרצים התוספות בבבא קמא¹⁴¹.

137. "כל עשרה בני אדם שנכנסין לבית הכנסת, שכינה עמהן, שנאמר: 'אלהים נצב בעדת אל' (תהלים פב, א), ומנין אפילו שלשה, שנאמר: 'בקרב אלהים ישפוט' (שם), ומנין אפילו שנים, שנאמר: 'אז נדברו יראי ה' איש אל רעהו' (מלאכי ג, טז), ומנין אפילו אחד, שנאמר 'בכל המקום אשר אזכיר את שמי וגו' (שמות כ, כא)" וכו' (ילקוט שמעוני, חלק א, רמז שח). וראה ברכות ו ע"א; ירושלמי, ברכות, פרק ה, הלכה א, וסנהדרין, פרק י, הלכה ב; זוהר תרומה (ח"ב דף קסד ע"ב), נשא (ח"ג דף קכו ע"א), ונצוצי זוהר שם, אות ד. וראה גם בשו"ת תורה לשמה, לרבי יוסף חיים, או"ח, סימן מ, ד"ה והנה מצינו הליכת, שכתב בשם האר"י: "כי השכינה היא נקרא בית הכנסת" וכו'.

138. ראה עוד ילקוט שמעוני, חלק ב, רמז תתלא, שמביא את היחס בין תורה לתפילה: "ומנין לעשרה שמתפללין ששכינה עמהם, שנאמר: 'אלהים נצב בעדת אל' (תהלים פב, א), ומנין לשלשה שיושבין בדין ששכינה עמהם, שנאמר: 'בקרב אלהים ישפוט' (שם), ומנין לשנים שיושבין ועוסקין בתורה ששכינה עמהם, שנאמר: 'אז נדברו יראי ה' איש אל רעהו ויקשב ה' וישמע' (מלאכי ג, טז), ומנין לאחד שיושב ועוסק בתורה ששכינה עמו, שנאמר: 'בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבא אליך וברכתיך' (שמות כ, כא). וראה מכילתא, יתרו, מסכתא דבחדש, פרשה יא; ברכות ו ע"א; ילקוט שמעוני, חלק ב, רמז תקמח. ועיין עוד בשו"ת זכר יהוסף, תהלוכות האגדות, פרק ה, ד"ה וע"ש עוד, על היחס בין תורה לתפילה. וכן ראה בשו"ת אגרות משה, או"ח, חלק א, סימן לא, ד"ה ומסתבר, וד"ה יש, על העדיפות שיש לתפילה במקום שלומדים בו תורה על פני חיוב עשרה לתפילה.

139. ראה בפירוש מדרש שמואל, לרבי שמואל די אוזיידא, למשנה זו, שכתב: "אמנם הענין הוא, שאף שכולם שוים לטובה בזה דשכינה שרויה ביניהם, עם כל זה יש הפרש והדרגות ביניהם, ולכן הוצרך לדרוש כל אחד לבדו" וכו' (עמוד 183, מהדורת ירושלים תשמ"ט). ובמאור ושמש, לבראשית מט, ב, ד"ה הקבצו, כתב: "דכל בי עשרה שכינתא שריא, ובודאי אם יש יותר מעשרה, בודאי יש יותר גילוי שכינה" וכו'. וראה גם דגל מחנה אפרים, פרשת משפטים, ד"ה או יאמר ועבדתם (עמוד קו, מהדורת ירושלים תשנ"ה), ופרשת שלח, ד"ה עוד ירמוז כי האדם (עמוד קעח, שם). וראה עוד בראשית רבה, פרשה מט, אות כה: "כאן עשרה ובירושלים אפילו אחד" וכו'.

140. "וכי מאחר דאפילו חד, תרי מבעיא? תרי מכתבן מליהו בספר הזכרונות, חד לא מכתבן מליה בספר הזכרונות. וכי מאחר דאפילו תרי, תלתא מבעיא... וכי מאחר דאפילו תלתא, עשרה מבעיא? עשרה קדמה שכינה ואתיא, תלתא עד דיתבי" וכו' (ברכות ו ע"א). וראה עוד ילקוט שמעוני, חלק ב, רמזים תקמח, ותתלא. ועיין במשנה ברורה, סימן קנא, סעיף ט, ס"ק כז, ובביאור הלכה, סימן קנה, ד"ה ויקבע. וראה בשו"ת יוסף אומין, לחיד"א, סימן לז, אות א, הכותב על דברי הגמרא: "ומסיק דכמה מדרגות השראת שכינה יש... וזה פשוט דמדרגות מדרגות יש" וכו'. ועיין עוד זוהר תרומה (ח"ב דף קלא ע"א); שו"ת הרשב"א, חלק ח, סימן נ (עמוד כח, מהדורת ירושלים תשנ"ז); שו"ת רבי עזריאל הילדסהיימער, חלק א, סימן יב, אות א (עמוד יז, מהדורת תל אביב תשכ"ט); שו"ת אגרות משה, יו"ד, חלק ג, סימן קמב, אות ב, ד"ה ואף.

141. הגמרא בבבא קמא פג ע"א (וכן ביבמות סד ע"א, ומקורה בספרי, בהעלותך, פסקא פד; וראה עוד מכילתא, יתרו, מסכתא דבחדש, פרשה ג; ספרי זוטא לבמדבר י, לו; ילקוט שמעוני, חלק א, רמזים רפ, תרפט, ותשלא; רש"י לבמדבר י, לו; ועיין עוד רבינו בחיי לבראשית מו, כז) דורשת מהפסוק "ובנחה

רבי חיים בן עטר עומד על יסוד זה בפרשת ויחי¹⁴². שם מבטיח הקב"ה ליעקב לפני רדתו למצרים: "אנכי ארד עמך מצרימה ואנכי אעלך גם עלה" וגו'¹⁴³, ורבי חיים בן עטר מתקשה: "משמע כי ירדה עמו שכינה, וקשה לדבריהם ז"ל, שאמרו¹⁴⁴ כי מצרים להיותה מלאה גילולים לא היתה שכינה שם, ולזה היה משה צריך לצאת חוץ לעיר להתפלל, דכתיב: 'כצאתי את העיר'¹⁴⁵". ועל כך הוא עונה באריכות: "אכן אשכילך, כי הדרגות אור השכינה רבים המה. הלא תמצא שעשרה שיושבים ועוסקים בתורה שנו רבותינו¹⁴⁶ כי 'שכינה שרויה ביניהם', ואפילו שנים ואחד אמרו ז"ל¹⁴⁷ כי מצויה שכינה, ומצינו שלא ירדה שכינה ביניהם של ישראל אלא אחר שעשו המשכן¹⁴⁸, ואחר כמה הכנות האמורים¹⁴⁹,

יאמר שובה ה' רבבות אלפי ישראל" (במדבר י, לו) – "ללמדך שאין שכינה שורה על ישראל פחות משני אלפים ושני רבבות. הרי שהיו ישראל שני אלפים ושני רבבות חסר אחד, והיתה אשה מעוברת ביניהם, וראויה לחשלים, ונבח בה כלב והפילה, נמצא זה גורם לשכינה שתסתלק מישראל" (ובהסבר הדבר, ראה חדושי אגדות למהר"ל שם, חלק ג, עמוד יג, מהדורת לונדון תש"ד; ועיין עוד בספר מאור עינים, פרשת בראשית, ד"ה ונדוע [עמוד יד, מהדורת ירושלים תשכ"ח], ופרשת במדבר, ד"ה וידבר [עמוד קנא, שם], ושו"ת חתם סופר, קובץ תשובות, סימן נא, ד"ה ואם נדחק), ועל כך מעירים התוספות (בד"ה שני): "ולא שייך כאן הא דאחר דיני ממונות (סנהדרין לט ע"א), ד'כל בי עשרה שכינה שריא', דהכא אנביאים ואמשכן קאמר", דהיינו שכאן מדובר על דרגת השראת שכינה מיוחדת של נביאים ומשכן, ולכן הגמרא אומרת שיש צורך בעשרים ושניים אלפי איש, ועשרה אנשים אינם מספיקים לכך

142. בראשית מו, ד, ד"ה אנכי, ואכן

143. בראשית מו, ד

144. "'בארץ מצרים' (שמות יב, א) – חוץ לכרך. אתה אומר חוץ לכרך, או אינו אלא בתוך הכרך. כשהוא אומר: 'זיאמר אליו משה כצאתי את העיר' וגו' (שמות ט, כט), והלא דברים ק"ו: ומה תפלה הקלה לא התפלל משה אלא חוץ לעיר, דבור החמור דין הוא שלא נדבר עמו אלא חוץ לכרך. ומפני מה לא נדבר עמו בתוך הכרך? מפני שהיתה מלאה שיקוצים וגילולים" (מכילתא, בא, מסכתא דפסחא, פרשה א). וראה עוד מכילתא דרשב"י לשמות יב, א; שמות רבה, פרשה יב, אות ז, ופרשה טו, אות ו; מדרש תנחומא, בא, אות ה; ילקוט שמעוני, חלק א, רמזים קפו, קפז; מדרש הגדול לשמות י, כח; רש"י לשמות ט, כט; יב, א; ורמב"ן לשמות ט, כט; יב, ב

145. שמות ט, כט

146. אבות, פרק ג, משנה ו; וראה לעיל, הערה 136

147. שם

148. "'ויהי' (במדבר ז, א). רב אמר: דבר שלא היה משנברא העולם ועד עכשיו נעשה באותו היום, שמשנברא העולם ועד אותה שעה לא שרתה שכינה בתחתונים, אלא משהוקם המשכן ואילך, לכך נאמר 'ויהי' – דבר חדוש הוא" וכו' (במדבר רבה, פרשה יב, אות ה). וראה בראשית רבה, פרשה סד, אות ג; מדרש תנחומא, גשא, אות טז, ופקודי, אות ו; פסיקתא רבתי, פרשה ה; פתיחת הרמב"ן לספר שמות, ופירושו לשמות מ, לד; כוזרי, מאמר ג, אות כג; חידושי אגדות למהרש"א, מגילה כט ע"א, ד"ה גלו. ועיין עוד במדבר רבה, פרשה יג, אות ד; בית יוסף, אורח חיים, סימן קיב. וראה גם במדבר רבה, פרשה יב, אות ג

ובירידתה ראו מעשה ה' וכבוד ה' מלא המשכן¹⁵⁰, מה שאין הרגש כן ולא כיוצא בו בשעה שעוסקים בתורה אפילו אלף. אלא ודאי יש הדרגות אין מספר להם להשראת שכינה, בסוד 'כי גבוה מעל גבוה שומר'¹⁵¹, ויתרבה האור בהשראתו כפי בחינת הסובב השראת השכינה. צא ולמד השראת השכינה בהר סיני¹⁵², ולמטה ממנה השראתו בבית המקדש¹⁵³, ולמטה ממנה השראת השכינה על הנביא, ובית הכנסת¹⁵⁴, ובית המדרש¹⁵⁵, ובין עשרה שעוסקים בתורה, ולמטה בהדרגות המנין. ובוזה נתישבו דבריהם ז"ל, כי לא ירדה שכינה,

149. "ויבא משה ואהרן אל אהל מועד" וגו' (ויקרא ט, כג) - "כיון שראה אהרן שקרבו כל הקרבנות, ונעשו כל המעשים, ולא ירדה שכינה לישראל, היה עומד אהרן ומצטער, אמר: יודע אני שכעס עלי המקום, בשבילי לא ירדה שכינה לישראל, כך עשה לי משה אחי שנכנסתי ונתביישתי ולא ירדה שכינה לישראל. מיד נכנס משה עמו, ובקשו רחמים, וירדה שכינה לישראל; לכך נאמר: 'ויבא משה ואהרן אל אהל מועד'" (ספרא, שמיני, פרשתא א, אות יט; וראה רש"י שם); "אף הקב"ה לא השרה שכינתו על ישראל עד שעשו מלאכה" וכו' (אבות דרבי נתן, פרק יא, אות א)

150. על פי שמות מ, לה: "ולא יכל משה לבוא אל אהל מועד כי שכן עליו הענן וכבוד ה' מלא את המשכן". ועיין עוד זוהר ויקרא (ח"ג דף ב ע"ב, ודף ג ע"ב); מדרש תנחומא, ויקרא, אות א; ילקוט שמעוני, חלק א, רמזים תכז, תשיט, וחלק ב, רמז קפט

151. קהלת ה, ז. וראה תקוני זוהר, תקון תשעה עשר (דף מ ע"ב); רמב"ם, הלכות יסודי התורה, פרק ב, הלכה ה; ספר מאור עינים, פרשת בראשית, ד"ה ונודע (עמוד טו, מהדורת ירושלים תשכ"ח); וספר ישראל קדושים, לרבי צדוק הכהן מלובלין, אות ה, ד"ה וכך בכלל (דף ח ע"ב, מהדורת ניו יארק תשי"א). ועיין עוד מכילתא, בשלח, מסכתא דעמלק, פרשתא ב (וילקוט שמעוני, חלק ב, רמז תתיג); שו"ת הרדב"ז, חלק ה, סימן אלף תכ (מז), וסימן אלף תרטז (רנג); קובץ תשובות חת"ם סופר, סימן כו, פרק שני, אות ו, ד"ה יסודות, ואות ז, ד"ה ואתה; גבורות ה', למהר"ל, פרק מו, ד"ה הזמנים (עמוד קעו, מהדורת לונדון תשי"ד); תפארת ישראל, למהר"ל, פרק יג, ד"ה מכל מקום (עמוד מה, מהדורת לונדון תשט"ו); נתיבות עולם, למהר"ל, נתיב גמילות חסדים, פרק א, ד"ה ובמדרש (חלק א, עמוד קמט, מהדורת לונדון תשכ"א); דרך חיים, למהר"ל, פרק ו, משנה ה, ד"ה גדולה (עמוד שו, מהדורת לונדון תשכ"א); דגל מחנה אפרים, פרשת חיי שרה, ד"ה ואבא היום (עמוד כט, מהדורת ירושלים תשנ"ה); ספר מאור עינים, לקוטים, ד"ה כנפי (עמוד רסב, מהדורת ירושלים תשכ"ח); ספר דובר צדק, לרבי צדוק הכהן מלובלין, ד"ה והנה התחלת (דף סה ע"ב, מהדורת ב"ב תשכ"ז); שערי לשם שבו ואחלמה, חלק א, סימן ב, פרק ג, אות ג; שם, חלק ב, סימן א, פרק א, אות ב, ד"ה ואין להקשות, ופרק ג, אות ב, ד"ה אמנם חילוק; שם סימן יג, פרק א, אות ג, ד"ה ולא עוד, וד"ה וכ"ז. וראה גם בספר 'הרמב"ם ותורתו' (לר' אדוניהו הכהן קראוס), חלק ד, עמוד 11

152. ראה לעיל, הערה 110

153. ראה לעיל, הערה 108

154. ראה לעיל, הערה 137

155. "אין בתי כנסיות ובתי מדרשות - כביכול אין הקב"ה משרה שכינתו על ישראל" (ירושלמי, סנהדרין, פרק י, הלכה ב); "כל זמן שישראל מעצרין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות - הקב"ה עוצר שכינתו עמהם" וכו' (פסיקתא דרב כהנא, פסקא ל). וראה דברים רבה, פרשה ז, אות ב

156. "נביא מקרבך (דברים יח, טו) - ולא מחוצה לארץ" (ספרי, שופטים, פסקא קעה). וראה מכילתא,

שהיא בחינת אור הגבוה ביותר, שהוא המנבא¹⁵⁶, ולזה אמר משה: 'כצאתי את העיר'¹⁵⁷, אבל בחינת אור המצוי אצל לומדי תורה וכיוצא, ירד עם יעקב אבינו, ושם היה עד יום צאת ישראל ממצרים. והגם שבאורו ית' לא יוצדק לעשות הפרש זה, אמת כי באלהותו יתברך הוא אור שוה, אבל באור המבטיח ממנו - הוא שיתיחס אליו בחינות ההדרגות¹⁵⁸. וזה גם כן ימצא בבחינות הנשמות, שהם אור מאור כסא כבודו יתברך¹⁵⁹, יש ביניהם הפרשות מופלאות¹⁶⁰, והבן. ובזה מצאנו גם כן נחת רוח במה שאמר הכתוב 'אנכי אעלך'¹⁶¹, שכפל לומר שתי פעמים 'אנוכי', ולא הספיק במה שכתב בתחילה 'אנכי ארד' וגו'¹⁶², שנתכוון לומר על הבחינה העליונה - 'אעלך' וגו'¹⁶³, והוא סוד אומרו 'אנכי ה'

בא, פתיחה למסכתא דפסחא; רמב"ן לדברים יח, טו; כוזרי, מאמר א, אות צה, מאמר ב, אות יד (וראה קול יהודה שם); ומאמר ד, אות יז; שו"ת הרשב"א, חלק א, סימן תקמח. וראה עוד מכילתא דרשב"י לשמות יב, א; מדרש תנחומא, בא, אות ה; ילקוט שמעוני, חלק א, רמז קפז; רא"ם לדברים יח, טו. ועיין עוד רש"י לבבא בתרא טו ע"א, ד"ה כתבו יחזקאל, ותוספות שם, ד"ה פ"ה; אבן עזרא ליואל ג, א; רד"ק למלכים ב' יד, כה, ד"ה אשר דבר, וליונה פרק א, פסוקים א, ג, י; שו"ת הרדב"ז, סימן תתמב, וסימן שני אלפים רצד; ספר העקרים, מאמר ג, פרק יא; דרך חיים, למחר"ל, הקדמה, ד"ה ומה שאמר; סולם בית אל, ליעב"ץ, ד"ה עתה (דף ו ע"ב, מהדורת לעמבערג תרס"ד); ארצות החיים, לר' חיים פאלאג'י, ב, יד, וש"נ

157. שמות ט, כט

158. "דודאי מלא כל הארץ כבודו, אבל מ"מ גילוי השכינה היא במקומות מיוחדות, כמו במשכן ומקדש" וכו' (מהרש"א, חידושי אגדות למגילה כט ע"א, ד"ה גלו); "ואף דמלא כל [ה]ארץ כבודו, אפ"ה כמו שיש חילוק בין כח הנשמה שבלב לכחה שבשאר אברים, כ"כ מבשרי אחזה אלהי, דאין קדושת אלהותו ית' והשגחתו בכל מקום בשוה" וכו' (תפארת ישראל, בבא בתרא, פרק ב, משנה ט, אות עד) 159. "נשמתא די נור דאתנטילת מגו כורסייא קדישא" וכו' (זוהר ויקהל, ח"ב דף ריא ע"ב); "ונטל הקב"ה את הנשמה הטהורה מכסא הכבוד להיות מאירה לגוף" וכו' (זוהר וירא, ח"א דף קיג ע"א). ועיין עוד ברכות י ע"א

160. "נשמתא אית דאיהי מטרוניתא, ונשמתא אית דאיהי אמה, כגון: 'וכי ימכור איש את בתו לאמה' (שמות כא, ז), ונשמתא אית דאיהי שפחה הדיוטא דב"נ" וכו' (זוהר כי תצא, ח"ג דף רעז ע"א). וראה זוהר משפטים (ח"ב דף צד ע"ב)

161. בראשית מו, ד

162. שם

163. ראה רבנו בחיי לבראשית מו, ד: "והוסיף גם עלה, כי משם יתעלה בעליה אחרת עליונה לאור באור החיים, וזהו כפל העליה" וכו'

164. שמות כ, ב

165. ראה ילקוט שמעוני, חלק ב, רמז תעד: "כך אמר הקב"ה לישראל: בני, בסיני אמרתי לכם פעם אחת 'אנכי ה' אלהיך' (שמות כ, ב), ובירושלים לעתיד לבא אני אומר לכם שתי פעמים: 'אנכי אנכי הוא מנחמכם' (ישעיה נא, יב). ד"א: בסיני קבלו שני 'אנכי': 'אנכי ה' אלהיך' (שמות כ, ב), 'כי אנכי ה' אלהיך אל קנא' (שמות כ, ה), ולפיכך הקב"ה מנחם בשני 'אנכי'. דבר אחר: ב'אנכי' בראתי העליונים

אלהיך¹⁶⁴, והיא בחינת שכינה העליונה¹⁶⁵, שנת היובל, שנת המ"ט¹⁶⁶, והוא סוד מ"ט פעמים שנזכרה יציאת מצרים בתורה¹⁶⁷.

ועל פי זה הוא מסביר¹⁶⁸ גם את סמיכות הפסוק "ושכנתי בתוכם"¹⁶⁹ לפסוק "ככל אשר אני מראה אותך" וגו'¹⁷⁰: "כי הדרגות הקדושה הם מאחד עד שישים ריבוא, וזה בבחינת המספר, ובבחינת האיכות כמה הדרגות מאחד לאחד אשר אין קץ", ולכן "כאשר אמר ה' למשה שישכון בתוכנו, לא ידע משה הדרגות של בחינת השוכן, כמה שיעורה, לזה נתחכם ה' ודבר אליו כדברים האלה: 'ושכנתי בתוכם ככל אשר אני מראה אותך' – סמך 'ככל אשר' וגו' ל'ושכנתי', לומר כי אותה בחינה המדברת עמו, כשיעור אותה המרכבה אשר היה מראהו, ישכון בתוכם, וכפי זה תהיה נקשרת תיבת 'ככל' וגו' עם 'ושכנתי' וגו'¹⁷¹.

וביתר פירוט מבוארים הדברים בדבריו בפרשת וזאת הברכה¹⁷². שם פותח משה רבנו את ברכתו במלים "ה' מסיני בא וזרח משעיר למו, הופיע מהר פארן ואתה מרבבת קדש מימינו אשדת למו"¹⁷³, והמדרש¹⁷⁴ מספר שהקב"ה החזיר את התורה על בני עשיו, כמו

ואת התחתונים... ב'אנכי דברתי עם יעקב: 'אנכי ארד עמך מצרימה' (בראשית מו, ד), ב'אנכי העליתיו משם: 'אנכי אעלך גם עלה' (שם) "וכו'; רבנו בחיי לבראשית מו, ד: "וזהו שהזכיר לשון 'אנכי', כי בזכות התורה שעתידים זרעו לקבל, תהיה השכינה עמם בגלות מצרים, ויזכו לשתי עליות הללו, אשר בהם תועלת הגוף והנפש בשני העולמות" וכו'. ועיין עוד בפסיקתא דרב כהנא, פסקא יט 166. ראה רש"י לערכין יב ע"ב, ד"ה שנת חמשים, וכד ע"ב, ד"ה עולה לכאן; תוספות לעבודה זרה ט ע"ב, ד"ה האי; ספר החנוך, מצוה שנה; שו"ת מהרלב"ח, סימן קמג, ד"ה אחרי אשר (דף גא ע"ב, ד"צ ברוקלין תשכ"ב); שו"ת קול מבשר (לר' משולם ראטה), סימן ס, ד"ה ומעתה אחר ואילך. וראה עוד זוהר בשלח (ח"ב דף מו ע"א), וניצוצי זהר שם (אות ב); זוהר יתרו (ח"ב דף פה ע"ב), וניצוצי זהר שם (אות א). ועיין עוד זוהר יתרו (ח"ב דף פג ע"ב), וניצוצי אורות שם (אות ד); שערי אורה, שער ב (דף כב ע"ב, מהדורת וורשא תרמ"ג), ושער ח (דף פה ע"ב, שם)

167. ראה זוהר יתרו (ח"ב דף פה ע"ב), וניצוצי זהר שם (אות ב); שערי אורה, שער ח (דף פב ע"ב, מהדורת וורשא תרמ"ג). ועיין עוד אור החיים לשמות ג, יד; שו"ת באר שבע, לר' יששכר בער איילינבורג, סימן עא (דף קט ע"א)

168. בפירושו לשמות כה, ט, ד"ה ובדרך רמז

169. שמות כה, ח

170. שמות כה, ט. ועיין עוד ברמב"ן כאן

171. ראה ספורנו לשמות כה, ח: "ושכנתי בתוכם ככל אשר אני מראה אותך" וכו' – אשכון ביניהם לקבל תפלתם ועבודתם, באותו האופן שאני מראה אותך שכינתי בהר על הכפרת בין שני הכרובים עם תבנית המשכן ועם תבנית כל כליו" וכו'

172. דברים לג, ב, ד"ה ויאמר, אכן, והוא, ובזה

173. דברים לג, ב

174. ר' טרפון אומר: זרח הקב"ה מהר שעיר ונגלה על בני עשו... אמר להם הקב"ה: מקבלים אתם את התורה? אמרו לו: מה כתיב בה? אמר להם: 'לא תרצח' (שמות כ, יג). אמרו לו: לך מעמנו, אין אנו

שכתוב "זרח משעיר", ועל בני ישמעאל, כמו שכתוב "הופיע מהר פארן", והם לא רצו לקבלה, ולכן הוא נתנה לישראל¹⁷⁵. על כך שואל רבי חיים בן עטר שלוש שאלות: א. אם אכן תחילה חזר הקב"ה על עשו וישמעאל, ורק לאחר מכן נתן את התורה לישראל, לא מובן מדוע הקדימה התורה את המאוחר, וכתבה תחילה: "ה' מסיני בא", ורק לאחר מכן כתבה "זרח משעיר למו, הופיע מהר פארן". ב. מדוע השתמשה התורה בשלושה פעלים שונים: בא, זרח והופיע, ולא כתבה 'מסיני בא ומשעיר ומפארן'. ג. מדוע בתחילת הפסוק אחרת התורה את כתיבת הפועל, וכתבה "מסיני בא", ואילו בהמשך הפסוק היא כתבה תחילה את הפועל: "זרח משעיר למו, הופיע מהר פארן". בכדי לענות על שאלות אלו, מבאר תחילה בעל 'אור החיים' מדוע לא זכו האבות, ובפרט יעקב אבינו שמטתו היתה שלמה¹⁷⁶, לקבל את התורה¹⁷⁷, ומסביר שטעם הדבר הוא, שבנתינת התורה היתה צריכה

יכולים לעזוב את הברכה שברך יצחק את עשו אבינו, שנאמר לו: 'ועל חרבך תחיה' (בראשית כז, מ). ומשם חזר ונגלה על בני ישמעאל, שנאמר: 'הופיע מהר פארן' (דברים לג, ב). א"ל: מקבלים אתם את התורה? אמרו לו: מה כתיב בה? א"ל: 'לא תגנוב' (שמות כ, יג). אמרו לו: אין אנו יכולים לעזוב את הדבר שעשו אבותינו, שגנבו את יוסף והורידו למצרים, שנאמר: 'כי גנוב גנבתי מארץ העברים' (בראשית מ, טו). ומשם שלח לכל. א"ל: מקבלים אתם את התורה? א"ל: אין אנו יכולים להניח דת אבותינו, אין אנו חפצים בתורה, אלא תן תורתך לעמך" וכו' (פרקי דרבי אליעזר, פרק מא). וראה מדרש תנחומא, וזאת הברכה, אות ד; ותרגום יונתן, כאן. ועיין עוד בתרגום ירושלמי, רש"י ורמב"ן, כאן; ורש"י לדברים לב, י. וראה גם רש"י לביצה טז ע"א, ד"ה לא (נענשו) [לענשו], שהקב"ה חזר על האומות על מנת להענישם: "ואנן אשכחן שחזר הקב"ה להענישן על התורה ועל המצוות, דכתיב 'זרח משעיר למו הופיע מהר פארן' וכו'

175. ראה עוד ספרי, וזאת הברכה, פסקא שמג. וכן ראה מכילתא, יתרו, מסכתא דבחדש, פרשה ה; דברים רבה (מהדורת ליברמן), ד"ה ויאמר ה' מסיני; איכה רבתי, פרשה ג, אות ג; ילקוט שמעוני, חלק א, רמז תתקנא; פסקתא רבתי, פרשה כא; מדרש לקח טוב, כאן; ילקוט המכירי, תהלים קלח, ב; רא"ם לדברים לג, ב. ועיין עוד עבודה זרה ב ע"ב; שמות רבה, פרשה כז, אות ח; מדרש תנחומא, שופטים, אות ט; ילקוט שמעוני, חלק ב, רמז תתפז; אגרת תימן לרמב"ם (עמוד קמג, מהדורת מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ך); ספר העקרים, מאמר א, פרק כ; מנורת המאור, אות קמד; תפארת ישראל, למהר"ל, פרק א, ד"ה ובפרק (עמוד ט, מהדורת לונדון תש"ו); גבורות ה', למהר"ל, פרק עב, ד"ה יש לשאול (עמוד שכת, מהדורת לונדון תשי"ד); דרשות מהר"ל, דרוש על התורה, ד"ה ובגמרא פ"ק (עמוד כ, מהדורת לונדון תשכ"ד); מאור ושמש לדברים יב, א, ד"ה אלה; דברי סופרים, לרבי צדוק הכהן מלובלין, לקוטי אמרים, אות טו, ד"ה וזהו הנרות (דף עה ע"א, מהדורת ב"ב תשכ"ז)

176. "יעקב ראשון... לשלימו... דהוה ערסיה שלים, מה דלית הכי באברהם, דנפק מניה ישמעאל ובני קטורה, ואינון סיגי הכסף, ואדם דנפק מניה קין, ונח דנפק מניה חם, ויצחק דנפק מניה עשו – סיגי דהבא, אבל יעקב, ערסיה שלימא איהי, ועל דא ביה בחר ה' מכל העמים" וכו' (זוהר, תוספות לח"ב, סימן ז, דף רעו ע"א). וראה ספרא, בחוקותי, פרק ח, אות ז; ויקרא רבה, פרשה לו, אות ד; מדרש תנחומא, מהדורת בובר, פרשת ויצא, אות ד; זוהר ויחי (ח"א דף רמ ע"ב). וראה עוד ספרי, ואתחנן, פסקא לא; פסחים נו ע"א; זוהר ויחי (ח"א דף רלה ע"א, ודף רנ ע"ב); שיר השירים רבה, פרשה ג, אות

להיות השראת שכינה, כמו שכתוב "וירד ה' על הר סיני"¹⁷⁸, והשכינה איננה שורה על פחות משישים ריבוא¹⁷⁹. והוא מוסיף ואומר: "והנה יאמר האומר, הלא מצינו שאפילו שנים שיושבים ועוסקים בתורה, אמרו במשנה¹⁸⁰ 'שכינה שרויה ביניהם', לזה אמרו קדמונינו, יודעי דעת, כי מה שאנו אומרים שצריך שישים רבוא, הוא על השראת כללות השכינה¹⁸¹, ומה שזוכים עשרה שיושבים ועוסקים בתורה, או שנים, הוא על אות אחת שמאיר ממנה, המופיע במי שיתעורר להדבק בקדושה, כל אחד כפי כחו, ואין דומה הארה ב' לג', וג' לד', אבל כללות השכינה אינה שורה אלא על שישים רבוא מישראל"¹⁸². ועל פי

- ה, ופרשה ד, אות טו; ילקוט שמעוני, חלק א, רמז תרעה. ועיין עוד שו"ת מנחת יצחק, חלק ת, סימן צו, ד"ה ואגב חנה; ודברי רבי צדוק הכהן מלובלין, בספר רסיסי לילה, אות מב (דף לח ע"ב, מהדורת ניו יארק תשי"ג), ובספר ישראל קדושים, אות ט, ד"ה ונתחלת (דף נו ע"ב, מהדורת ניו יארק תשי"א) 177. "אבל דבר זה הוא שאלה: אחר שהתורה היא ראויה אל זרע אברהם, למה לא נתנה התורה לאברהם עצמו? ויותר מזה: אחר שנתנה לאברהם מצות מילה, וגיד הנשה ליעקב, למה לא נתן להם התורה בשלמות?" (תפארת ישראל, למהר"ל, פרק יז). ועיין עוד במשך חכמה לדברים י, כב; לג, ד שמות יט, כ. ועיין ברש"י וברמב"ן שם
179. "ואין שכינה שורה פחות משישים רבוא" (בראשית רבה, פרשה עד, אות טו). ועיין עוד מכילתא, יתרו, מסכתא דעמלק, ג; בראשית רבה, פרשה ע, אות ח; ודברים רבה, פרשה ז, אות ט
180. אבות, פרק ג, משנה ו. וראה לעיל, הערה 136
181. עיין זוהר תרומה (ח"ב דף קמט ע"א): "יומא דאתקם משכנא לתתא, מה כתיב: 'ולא יכול משה לבא אל אהל מועד כי שכן עליו הענן' (שמות מ, לה). מאי 'הענן'? חד חוטא הוה מההוא סטרא דאור קדמא דנפק בחדוה דכלה, כד עאלת למשכנא דלתתא" וכו' (=פירוש הסולם, אות תטז: "חוט אחד היה יוצא מצד אור הראשון בשמחת כל, ונכנס למשכן שלמטה" וכו'). ועיין עוד ברמב"ן לבראשית כד, א, ד"ה ברוך: "שיש להקב"ה מדה תקרא 'כל'... והיא שנקראת 'כלה' בספר שיר השירים, בעבור שהיא כלולה מן הכל, והיא שחכמים מכנים שמה 'כנסת ישראל' במקומות רבים, בעבור שהיא כנוסת הכל" וכו'. וראה גם בדבריו לשמות יט, ה, לגבי ארץ ישראל: "כי לי הארץ הנקראת כל, כמו שפירשתי בפסוק 'זה' ברוך את אברהם בכל', והמשכיל יבין" וכו'. וראה עוד בספר דגל מתנה אפרים, פרשת חיי שרה, ד"ה ואברהם; ובספר לשם שבו ואחלמה, דרושי עולם התוהו, חלק ב, דרוש ד, ענף כד, סימן ב (דף קא ע"א, מהדורת פיעטרקוב תרע"ב).
- וראה נצח ישראל, למהר"ל, פרק ו, ד"ה אמנם (עמוד מא, מהדורת לונדון תשי"ז): "שישים או שישים רבוא וכל המספרים האלו הם מספר כללי" וכו'; וכן הוא בחדושי אגדות למהר"ל, גיטין נו ע"ב, ד"ה אמנם (עמוד קיד, מהדורת לונדון תש"ד); ועיין עוד תפארת ישראל, פרק יז, ד"ה ובמדרש (עמוד נו, מהדורת לונדון תשט"ו)
182. "את בני ישראל" (דברים לג, א) – שהם כלי מוכן לקבל הברכות, מה שלא היה עד עתה. וצא ולמד שלא שרתה שכינה בכללותם אלא על בני ישראל כי נתקבצו כחות הקדושה שהם במספר שישים רבוא" (אור החיים שם, ד"ה עוד, הדבר הג'). וראה בספר העקרים, מאמר א, פרק כ: "ובעבור זה רצה השם יתברך שתנתן התורה על ידי משה בפרסום גדול ורבו עצום מששים רבוא, שלפי דעת חכמי הקבלה המספר הזה כולל לכל הפרצופים" וכו'. וראה תפארת ישראל, למהר"ל, פרק יז, ד"ה ובמדרש (עמוד נו, מהדורת לונדון תשט"ו); גבורות ה', פרק ג, ד"ה וראייה (עמוד כו, מהדורת לונדון תשי"ד).

יסוד זה הוא מבאר את שלושת השאלות: א. תחילה מספרת התורה כי כללות השכינה – "ה", "מסיני בא" לקראת ישראל, לאחר מכן היא מוסיפה לספר שביחד עם יציאתה של כללות השכינה לקראת ישראל, יצאו עוד שני אורות, ועברו האחד דרך הר שעיר, והאחד דרך הר פארן, לקראת ישראל¹⁸³. ב. התורה דקדקה לכתוב "זרח" ו"הופיע", כדי להשמיע שהיתה שם רק זריחה אחת והופעה אחת, וכן כדי להשמיע שאור השכינה שהופיע אצל ישמעאל היה קטן מזה שזרח בשעיר¹⁸⁴. ג. "מה שהקדים זכרון סיני לביאה, ובשעיר ובפארן הקדים לזריחה והופעה, כי במקום זכרון ה' הוא מאמר הופיע זרח, והבן"¹⁸⁵. ואם עד כה שמענו כי ישנן מדרגות באנשים שעליהם שורה השכינה, הרי בא רבי חיים בן עטר ומוסיף נדבך נוסף: ישנן מדרגות גם במקומות שבהם שורה השכינה. על הפסוק

ופרק יב, ד"ה אמנם (עמוד טו, מהדורת לונדון תשי"ד); באר הגולה, באר ה, ד"ה ואמר שראה (עמוד פט, מהדורת לונדון תשכ"ד). וראה גם נצח ישראל, פרק ז, ד"ה אמנם (עמוד מא, מהדורת לונדון תשי"ז); גבורות ה', פרק ד, ד"ה ועוד יש (עמוד כט, שם), פרק ט, ד"ה ותבין (עמוד נה, שם), ופרק נד, ד"ה ושעריך (עמוד רמ, שם); חדושי אגדות למהר"ל, בבא קמא צב ע"ב, ד"ה שיתין (חלק ג, עמוד יד, מהדורת לונדון תש"ד), וחולין צא ע"ב, ד"ה ומה שאמר (חלק ד, עמוד קה, שם). וראה רבנו גרשום לערכין לב ע"ב: "דהכי גמירי, [דלעולם] אין ישראל פחותים מששים ריבוא" וכו'; ספר מאור עינים, לפרשת ואתחנן (עמוד קפז, מהדורת ירושלים תשכ"ח): "דנודע ששורש כלל ישראל הם ששים רבוא שרשי נשמות, אף שהן יותר כהנה וכהנה, מ"מ הוא מחמת התחלקות השרשים לניצוצות, אבל עיקרן הוא ששים רבוא כמנין אותיות התורה" וכו'; ושם, פרשת בראשית, ד"ה ונודע (עמוד טו). ועיין עוד קהלת רבתי, פרשה א, אות ה; ספר חרדים, פרק ע, ד"ה ופעמים (עמוד רצח, מהדורת ירושלים תשמ"א); קול התור, פרק א, אות טו, ופרק ב, אות קיח; קובץ תשובות חתם סופר, סימן נב (עמוד נב, מהדורת ירושלים תשמ"ב); דברי סופרים, לרבי צדוק הכהן מלובלין, לקוטי אמרים, ד"ה אולם (דף פד ע"ב)

183. עיין תירוץ נוסף, בדברי רבנו בחיי לדברים לג, ב

184. עיין שם. וראה עוד בספרי, וזאת הברכה, פסקא שמג, שהשינוי בפעלים בא לרמז על האומות השונות: "דבר אחר, כשנגלה הקדוש ברוך הוא ליתן תורה לישראל, לא בלשון אחד אמר להם, אלא בארבעה לשונות, שנאמר 'ויאמר ה' מסיני בא' זה לשון עברי, 'זרח משעיר למו' זה לשון רומי, 'הופיע מהר פארן' זה לשון ערבי, 'אתה מרבבות קדש' זה לשון ארמי" (ועיין עוד ילקוט שמעוני, חלק א, רמז תתקנא, ומנורת המאור, אות קמד). וראה גם באגרת תימן לרמב"ם (עמוד קמג, מהדורת מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ך)

185. "פירוש, באמת שורת הדיבור הוא לומר תיבת 'הופיע' אחר 'פארן', אבל אי אפשר לומר כן, שהרי בתיבת 'הופיע' נכלל שמו של המופיע, והוא כאילו אמר: 'הופיע ה', ואם יאמר 'מפארן הופיע', הרי הוא כאילו אמר 'מפארן הופיע ה', וזה אינו נכון, ולומר 'ה' מפארן הופיע' ג"כ אי אפשר, שכללות השכינה לא בא מפארן, ע"כ בהכרח לומר 'הופיע מהר פארן', וכן 'זרח משעיר'" (אור הבהיר, על אור החיים כאן, אות כג)

186. שמות יז, ו

187. אור החיים, שם, ד"ה הנני. ועיין עוד אברבנאל לשמות יז, א

188. ראה רמב"ן לבראשית כח, יז: "ויירא ויאמר מה נורא המקום" (בראשית כח, יז) – מכאן אתה למד,

"הנני עמד לפניך שם על הצור בחרב"¹⁸⁶, כותב בעל 'אור החיים', שאמנם "מלא כל הארץ כבודו בתמידות, באין השתנות מקום שלא יהיה בו שוכן השוכן, אלא יש מקום שתגדל בו השראת שכינתו יתברך – או כפי מעלת הכנת המקום כמקום המקודש, או כפי השרויים בתוכו"¹⁸⁷. ועל פי זה הוא מסביר את דברי יעקב אבינו על שינתו במקום המקדש, בירושלים¹⁸⁸: "אכן יש ה' במקום הזה"¹⁸⁹ – "פירוש, שם הוא מקום שבו ה' מצוי תמיד יותר מכל המקומות, ואשר לזה רצה ה' לדבר אתו שם מידי עוברו שמה" וכו'¹⁹⁰. ירושלים היא המקום שבו מצוי ה' יותר מבשאר המקומות.

ירושלים – עיר השכינה

מקום מיוחד נתייחד לה, לירושלים, בדברי רבנו חיים בן עטר – בכתביו ובמעשיו¹⁹¹. תפילתו להשראת השכינה בירושלים¹⁹², עיר השכינה¹⁹³, באה לידי ביטוי במקומות רבים בכתביו. בעל 'אור החיים' ראה בירושלים, "עיר החיים"¹⁹⁴, את העיר החביבה על הקב"ה, שבה הוא משרה את שכינתו¹⁹⁵. ואין זו השראת שכינה רגילה. ישנן מדרגות בהשראת השכינה, ובירושלים הוא רואה את מחנה שכינתו של הקב"ה: "ואחר יבא אל

- שכל המתפלל בירושלים, כאלו מתפלל לפני כסא הכבוד" וכו' (וראה בהערות, במהדורת שעוועל, ירושלים תש"ך)
189. בראשית כח, טז
190. אור החיים לבראשית כח, טז, ד"ה וייקץ. וראה בפירושי רבי אברהם בן הרמב"ם והאברבנאל לפסוק. ועיין עוד בפירושי הרד"ק והספורנו לפסוק
191. עיין לעיל במבוא
192. "ולירושלים עירך ברחמים תשוב ותשכון בתוכה כאשר דיברת"; "ברוך אתה ה' המחזיר שכינתו לציון" (תפילת שמונה-עשרה); "רצה אלהינו, שכון בציון מהרה" (ויקרא רבה, פרשה ז, אות ב). וראה פסיקתא דרב כהנא, פסקא כה; מדרש שוחר טוב, תהלים יז; מדרש שמואל, פרשה לא, אות ד; ספר הרוקה, הלכות תפלה, סימן שכב; אורחות חיים, חלק א, הלכות תפילה, אות כ; רמב"ם, הלכות עבודת יום הכיפורים, פרק ג, הלכה יא
193. ראה כוזרי, מאמר ג, אות כא
194. "עשרה נקראו 'חיים'... ירושלים נקראת 'חיים', שנאמר: 'אתהלך לפני ה' בארצות החיים' (תהלים קטז, ט)" וכו' (אבות דרבי נתן, פרק לד, אות י). וראה ילקוט שמעוני, חלק ב, רמז תתעד; ורש"י ליחזקאל כו, כ
195. "ציון דאיהי נקודה אמצעותא... ותמן שריא שכינתא" (זוהר ויחי, ח"א דף רכו ע"א). וראה סמ"ג, מצות עשה קסג; רמב"ן לבראשית יד, יח; ספר העקרים, מאמר ב, פרק כח, ומאמר ג, פרק כא; שו"ת חתם סופר, יו"ד, סימן רלד, וליקוטי הערות, שם, אותיות טז, יז. וראה עוד מגילה, פרק ג, משנה ג; זוהר שלח ח"ג דף קעג ע"ב); רמב"ם, הלכות בית הבחירה, פרק ו, הלכה טז; שו"ת התשב"ץ, חלק ג, סימן רא; של"ה, חלק א, שער האותיות, קדושת המקום (דף עה ע"ב, ד"צ ירושלים תשכ"ג). ועיין עוד תהלים קלה, כא, ותרגום יונתן שם; תרגום יונתן לתהלים ט, יב; שו"ת אבני נזר, יו"ד, חלק ב, סימן תנר, אות לג

המחנה¹⁹⁶ – זה מחנה שכינה, ירושלים¹⁹⁷ היורדת בנויה מלמעלה¹⁹⁸. ירושלים של מטה – הרי היא ירושלים של מעלה; ויתרה מזאת: אם "מצינו שנשבע כביכול שלא יכנס לירושלים של מעלה עד שיכנס לירושלים של מטה¹⁹⁹ – הרי זה מגיד שחביבה לו של מטה יותר משל מעלה²⁰⁰. ועל כן, רק בדרך "לא אעלה בקרבך"²⁰¹, אבל ב"עיר עז לנו"²⁰² – יעלה הקב"ה בקרבנו²⁰³. על פי זה מובן מדוע ראה רבנו במציאות שזרים

196. "זאת תחיה תורת המצרע... ורחץ במים וטהר ואחר יבוא אל המחנה" (ויקרא יד, ב-ח). בעל 'אור החיים' (לויקרא יד, ט, ד"ה ובדרך רמז) מתאר את גלותם של ישראל לבין האומות כצרעת (ראה זוהר פנחס, ח"ג דף רלב ע"ב; מדרש תנחומא, תזריע, אות יא), שכדי להטהר ממנה, יוצא הכהן, שהוא הקב"ה (ראה סנהדרין לט ע"א; זבחים קב ע"א; זוהר תזריע, ח"ג דף מט ע"ב), אל מחוץ למחנה שכינתו – לחו"ל, שולח את הציפורים, משיחיו, ומכבס את הבגדים הצואים שבהם מלובשים נשמות ישראל, ולאחר שהם נטהרים במים, שהיא התורה (ראה מכילתא, בשלח, פרשת ויסע, פרשה א, ויתרו, פרשת בחודש, פרשה ה; מכילתא דרשב"י, שמות טו, כה; ספרי, עקב, פסקא מח; אבות דרבי נתן, פרק מא, אות א; תענית ז ע"א; בבא קמא פב ע"א, וש"נ; בראשית רבה, פרשה מא, אות יב, וש"נ; פרשה סו, אות א; פרשה פד, אות טו; שיר השירים רבה, פרשה א, אות יט; קהלת רבתי, פרשה יא, אות א; מדרש תנחומא, כי תבוא, אות ג; מדרש שוחר טוב, תהלים א, אות יח; ילקוט שמעוני, חלק ב, רמז תפ; רמב"ם, הלכות תלמוד תורה, פרק ג, הלכה ט, ועוד), הם יכולים לבוא למחנה השכינה, לירושלים היורדת בנויה מלמעלה, ולאחר שהם יושבים שבעה נקיים, הם יכולים אף להזדווג לשכינה ולקבל את הארת הקדושה. והשווה זאת למה שכתב רבי אלימלך מליז'נסק, בספרו נועם אלימלך, לפרשת מצורע, ד"ה זאת (עמוד שיז, מהדורת מוסד הרב קוק תשל"ח)

197. ראה במדבר רבה, פרשה ז, אות י. ועיין עוד רמב"ם, הלכות בית הבחירה, פרק ו, הלכה טז

198. ראה פסיקתא דרב כהנא (מהדורת מנדלבוים), נספח ה (עמוד 466, מהדורת ניו יארק תשכ"ב): "שעתיד הק' להוריד ירושלם בנויה מן השמים, ולהעמידה על ארבעה ראשי הרים, על סיני ועל תבור ועל חרמון ועל כרמל, והיא עומדת על ראשי ההרים ומבשרת ליש' קץ הגאולה" וכו'. ועיין עוד זוהר וירא (ח"א דף קיד ע"א), וישב (ח"א דף קפג ע"ב); אור החיים לויקרא כו, יא, ד"ה ואומרו ונתתי

199. ראה תענית ה ע"א; מדרש שוחר טוב לתהלים קכב; שו"ת הרשב"א, חלק ה, סימן נד. ועיין עוד רש"י לתענית יא ע"ב, ד"ה כאילו קדוש; רד"ק להושע יא, ט; שו"ת ציץ אליעזר, חלק י, סימן א, ס"ק פט

200. אור החיים לבראשית א, א (כב), ד"ה עוד. ונראה שמקור דבריו במדרש תנחומא, פקודי, אות א: "מרוב אהבתה של מטה, עשה אחרת למעלה, שנאמר 'הן על כפים חקותיך חומתיך נגדי תמיד'" וכו', עיין שם. ועל פי יסוד זה מסביר בעל 'אור החיים' את כל סדר הבריאה בדרך חיבה של "לא זו אף זו": תחילה נבראו השמים, ולאחר מכן הבריאה היותר חביבה – הארץ, שהשמים תלויים בה; תחילה מדובר על גלות מצרים בבל ואדום, ולאחר מכן על המשיח הבא בזכות התורה, וכדו'.

201. שמות לג, ג

202. על פי ישעיה כו, א: "ביום ההוא (רד"ק: בזמן הישועה; מצודת דוד: ביום מפלת גוג) יושר השיר הזה בארץ יהודה: עיר עז לנו ישועה (רש"י: העיר ירושלים שהיה מאז תמיד לנו לעז ישועה; ועיין במצודת דוד ובד"ק שם) ישית חומות וחל (מצודת דוד: גם עתה ישים האל ישועה בחומתה וחילה, ולא תשלוט בהם יד האויב)"

203. אור החיים לשמות לג, ג

שולטים בה, בירושלים, פגיעה כל כך חמורה: "לפי שה' שוכן בעיר אשר בחר לו - ירושלים החביבה, ואינו חפץ לראות אויביו לפניו"²⁰⁴. ועל כן כותב הוא בהקדמתו לספרו 'אור החיים': "והאיר ה' עיני שכלי... לקום ולעלות אל מקום חשבתי בו, הוא מקום השכינה, עיר הרמה, עיר החביבה על אלהי עולם, וממשלות עולם עליון ותחתון, ואזרתי כגבר חלצי, וסיכנתי עצמי סכנות גדולות, דרך המדבר באתי בו" וכו'. בשנת תק"א הוא מגיע לנמל יפו, כשמגמת פניו היא ירושלים עיר הקודש, ולאחר כשנה שבה משתוללת מגפה בירושלים, הוא מגיע ליעדו - ירושלים, שבה הוא קובע את משכנו, ומקים את ישיבתו - ישיבת 'כנסת ישראל', ללימוד הנגלה והנסתר. באמתחתו נמצאות תכניות נרחבות להגדלת הישיבה, ולכתיבת פירושים על התנ"ך, השו"ע והש"ס²⁰⁵, אולם לאחר כשנה, ביום שבת קודש, יד בתמוז תק"ג, הוא מתבקש לישיבה של מעלה, והוא בן ארבעים ושבע בלבד. בכך נגנזות תוכניותיו הפרטיות והכלליות, ונחתם פרק נוסף בתולדות הישוב העברי בירושלים.

204. אור החיים על הפסוק "ועבר לכם כל חלוץ את הירדן לפני ה'" (במדבר לב, כא) - "לפני ה'", פירוש שהוא המוריש אויביו, כמו שגמר אומר: 'עד הורישו - פירוש ה' - לאויביו מפניו" וכו'.

205. "ולהיות כי כל תאותי להשלים חיבורי על הש"ע, לזה נמנעתי מלכתוב עוד על הש"ס... ויהיה ה' חפץ בנו ובעבודתינו וישלים מאויי העלות במעלות הדפוס כל ספרי אשר חנני ה' על הכ"ד ועל הש"ע" (הקדמת רבי חיים בן עטר לספרו 'חפץ ה'" על מסכת ברכות, שבת, הוריות ותולין); "ואם יעזרני ה' להשלים חיבורי על הד' חלקים של הש"ע, כיד ה' הטובה עלי לעשות רצונו ית', ואז אשיבה ידי לבאר על הש"ס כל עוד אשר בי רוח חיים" (סיום הספר)